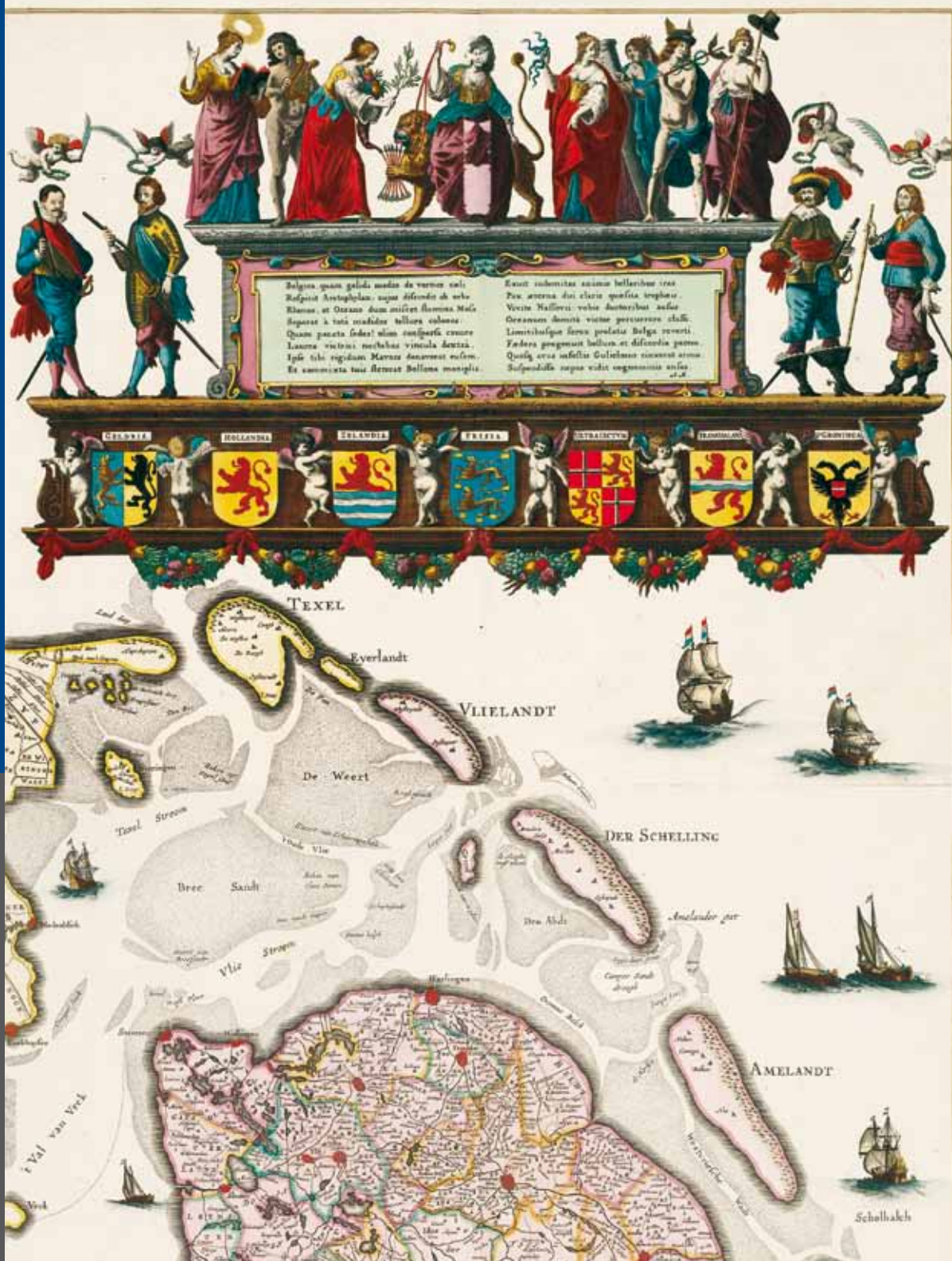

Caert Thresoor

Analyse van de
Gelderlandkaart van
Jacob van Deventer

Ortelius' Brittenburg

Hulpbehoevende
hulpkaarten

Twee schatkaarten

2013 - 2

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 35 Peter Meurer
Metrische analyse van de Gelderlandkaart van Jacob van Deventer
- 41 Marcel van den Broecke
Ortelius' Brittenburg
- 46 René van der Schans
Hulpbehoevende hulpkaarten
- 52 Eduard van Breen
Twee schatkaarten - Een invitatie van vier eeuwen terug
- 61 **Kaartencollecties in Nederland**
- 63 **Varia Cartographica**
- 65 **Besprekingen**
- 68 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

Afbeelding omslag:

Detail eerste wandkaart van de
Zeven Provinciën uit 1651

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormeling,
drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen tot en met 2009; inhoud
en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO te Delft - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00;
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00.
Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van
losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20,
2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO te Delft, rek.nr. 40.85.79.447
BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na
schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steef Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Metrische analyse van de Gelderlandkaart van Jacob van Deventer

Van de baanbrekende serie van vijf regionale kaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer (1501/02–1575) is de kaart van Gelderland qua tijd als middelste uitgegeven. De kaarten van Brabant (1536) en Holland (1537) zijn ouder, later volgden de kaarten van Friesland (1545) en Zeeland (1547). Voor de publicatie van de Gelderland-kaart in het jaar 1543 bestaan er slechts secundaire bewijsstukken. Een inhoudelijke analyse aan de hand van met name kartometrische methodes kan deze datering echter blijvend onderbouwen.

Van geen van de in Mechelen verschenen originele uitgaven van de kaarten van Van Deventer zijn er exemplaren behouden gebleven. Voor de datering van de eerste uitgave van de kaart van Gelderland op 1543 bestaan er wel drie secundaire bewijsstukken.

1. In juli 1543 betaalde de Rekenkamer in Den Haag aan *Mr. Jacop van Deventer, mr. caertemaicker, wonende tot Mechelen* vier Carolusgulden elk voor een kaart van Gelderland en van Holland, om in de raadskamer van het Hof van Holland op te hangen.
2. De in 1575 samengestelde catalogus van de kaartenverzameling van Viglius Zuichemius ab Aytta (1507-1577), lid van de Geheime Raad in Brussel, bevat een *Geldriae ducatus descriptio, per Jacobum Daventriensem anno 1543*.
3. Een in 1577 opgestelde inventaris van het Escorial, de residentie van Philips II bij Madrid, noemt een in 1543 in Mechelen gedrukte kaart van de provincie Gelderland (*una carta del stado de Gueldres... impressa en Malines año 1543*), gedecoreerd met de wapens van de keizer en van Brabant.

Dr P.H. Meurer, is onafhankelijk onderzoeker in de historische kartografie.

1a. Titelcartouche van de kaart van Gelderland van Jacob van Deventer uit 1556. Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, sign. K 2,3.

Deze inventaris van het Escorial noemt bovendien een andere gedrukte kaart van Gelderland (*otra carta del Pays de Gueldres... dirigida al Emperador Carlos Quinto con las armas Imperiales y de Gueldres...*), met een opdracht aan Karel V en voorzien van de wapens van de keizer en van Gelderland.

De bewaard gebleven uitgave van 1556
Van deze tweede uitgave (aanduiding

van tijd en plaats van publicatie ontbreken erop) stamt het enige exemplaar van de kaart van Gelderland van Jacob van Deventer dat nog behouden is. De kartobibliografische gegevens ervan zijn (zie fig.1):

- Titel en opdracht beneden links:
GELDRIA DVC[atus]. | Gelder.landt |
DIVO CAROLO ROMA[orum]. | IM-
PERATORI D[omino]. B[enigno]. IA-
COBVS | A DAVEN[tria]. SVAE | CAE-

- Beneden rechts staat in een kader de tweede opdracht: *Generoso Heroi Dn. Philippo de Lalaing, | Comiti in Hoochstraten, Dno. de Ville & c, | Geldriae ducatus Zutphaniaeque comitatus, novi | Augustijß. Caes. Caroli V. Gubernatorj: | Jacobus Davent. Caes: M: Geog: dedicabat.* Daarboven pronkt het wapen van degene tot wie deze opdracht gericht was.
- In het grote tekstveld beneden links staat een woord ten geleide en een legenda, zowel in het Latijn als het Nederlands: *Candido lectori. | En tibi lector ille tam notus Gelriae Ducatus ad Topographiae | veritatem Caroli quinti Imp. Augusti iussu & expensis | descriptus...* (in 8 regels) en *Die carte van tvermaerde bertoochdom van Gelre...* (11 regels; zie verder beneden).
- Helemaal beneden links staat in een kader, in boekdruk, een aantekening over het privilege op een opgeplakt stukje papier: *Cautum est novo Regis mandato. 28. Maij, | An. 1556 ne quis banc Cartam intra sex | ennium sine Autoris iussu & voluntate | in Belgica imprimere aut vendere possit.*
- Boven links staat het wapen van Karel V, boven rechts het wapen van het hertogdom Gelre.
- Halflinks beneden staat een uit drie delen bestaande schaal aanduiding: *Cleijne Gelders mijlen* (4 = 149 mm), *Middelbaer mijlen - quinque milium passuum* (3 = 136 mm), *Groote milien - Passus quinque pedes continet* (2 = 109 mm); de hieruit berekende schaal van de kaart bedraagt ongeveer 1 : 180.000.
- Koperdruk op 9 bladen.; het formaat van de tot een geheel gemonteerde kaart bedraagt ongeveer 97 x 84 cm.
- Het enig bekende exemplaar is aanwezig in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (Sign: K 2,3).

De beschrijvingen in de catalogus van het Escorial sluiten uit, dat deze versie gedrukt is van de houtblokken van de oorspronkelijke eerste, in Mechelen in 1545 gedrukte

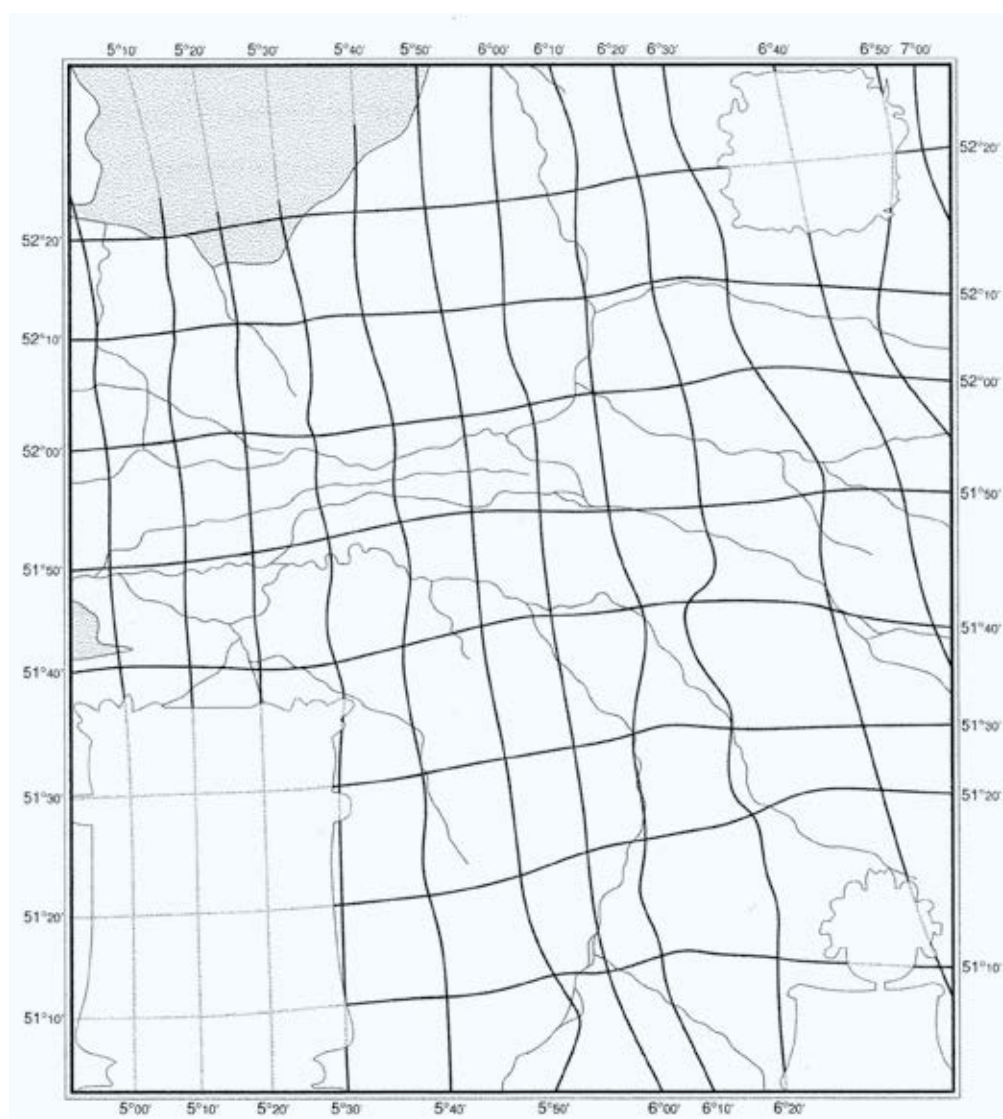
editie. Het belangrijkste criterium daarvoor is het feit dat er verschillende wapens zijn afgebeeld.

Het kan echter ook niet gaan om een eerste uitgave van deze koperplaten, en dat valt af te leiden uit de discrepantie tussen de datum van het drukprivilege (28 mei 1556) en de overlijdensdatum van Philip de Lalaing (*1510, † 30. Juni 1555), graaf van Hoogstraaten, en van 1544 tot 1555 keizerlijk stadhouder van Gelre en Zutphen, aan wie de kaart ook was opgedragen. We moeten uitgaan van een eveneens verloren gegane eerste uitgave van deze koperplaten, die rond 1550 en waarschijnlijk in Antwerpen moet zijn verschenen.

twee belangrijke, fundamentele uitspraken te doen.

1. Zones met een uiteenlopende geometrische nauwkeurigheid zijn duidelijk herkenbaar. Ten westen van de Maas en de IJssel zijn de vertekeningen relatief klein, in het oostelijke deel nemen ze sterk toe.
2. In verhouding tot de kaartrand helt het vertekeningssgrid enigszins naar het westen, en wel gemiddeld ongeveer 10 graden.

Deze afwijking komt overeen met de gereconstrueerde historische miswijzing. Rond 1540 week de magnetische noord-

2. Vertekeningssgrid van de Gelderland-kaart van Jacob van Deventer. Ontwerp en opmaak Peter Meurer

Meetkundige grondslag

Het beste handvat om de interne structuur van de kaart te leren kennen, is de constructie van een vertekeningssgrid (zie fig. 2).

Het resultaat daarvan stelt ons in staat

richting hier ongeveer 11 graden (naar het oosten) af van de geodetische noord-richting. Dat is tevens een bewijs voor het feit dat ook deze Gelderland-kaart van Jacob van Deventer op driehoeksmeting met behulp van kompasshoeken be-

rust, zoals in 1533 door Regnier Gemma Frisius (1508-1555) beschreven werd.

Een eerste verklaring voor de verschillen in nauwkeurigheid vinden we bij een vergelijking met het overige door Jacob van

Deventer vervaardigde kaartmateriaal. Het blijkt dat hij voor deze kaart van Gelderland heeft teruggegrepen op eerder door hem vervaardigd materiaal:

- Bij de weergave van het gebied ten zuiden van de Maas, met name in de

regio van de Dommel en de Aa, bestaat een hoge mate van overeenstemming met de Brabant-kaart van 1536 (Fig. 3-4).

- Het kaartbeeld van het gebied ten westen van de lijn Elburg - Rhenen Maasmond volgt de Holland-kaart van 1537.

Het zijn juist deze delen van de kaart waarin de vertekening relatief onbeduidend is.

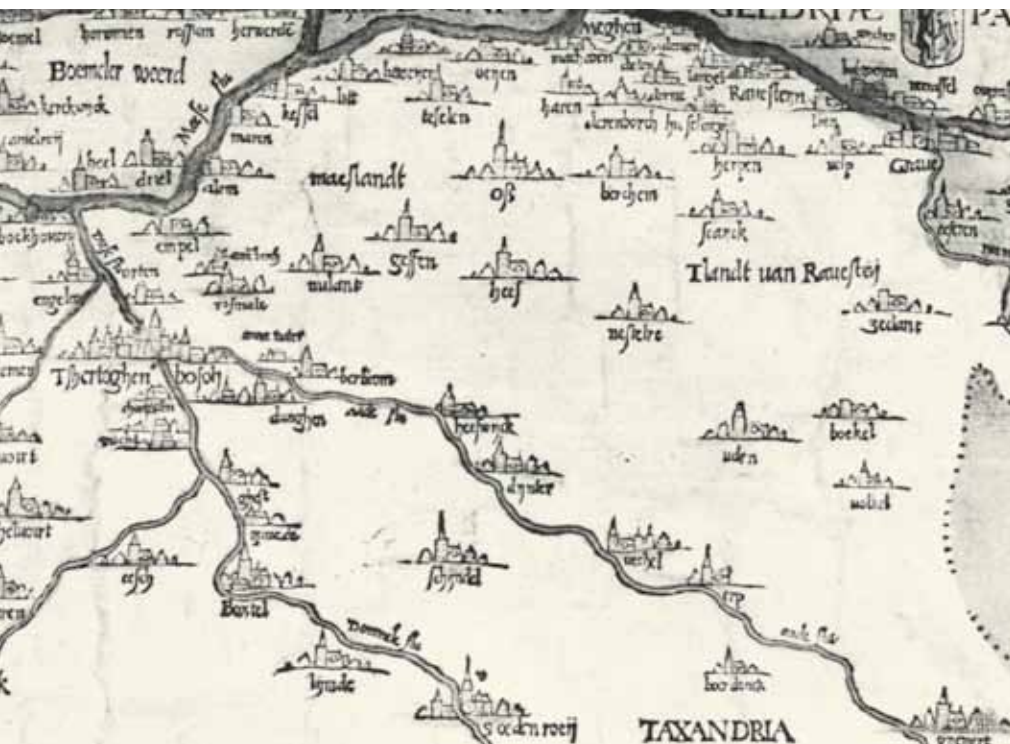
Zones met een verschillende metrische nauwkeurigheid

De volgende stap gaat uit van de tekst van de legenda onderaan links. Die luidt in het origineel:

Die carte van tvermaerde hertoochdom van Gelre, met | die frontieren van alle die landen daer aen roerende oft | stotende, bescreven ende gemaect doer bevel ende ten costen van | Keyserlycke Maiestejt. Te weten alle die Steden [stadssymbool], dorpen [dorpssignatuur], | cloosteren [kloostersignatuur], casteelhuysen [burchtsignatuur], met alle die scoon excellente | rivieren, gemeten ende gestelt nae rechter aert der Geographien. | Maer soe wat plaetsen dit teyken [cirkelsignatuur met locatiepunt] niet hebben, die selve | en sijn soe volcomen ende sekerlyck geset als dander, om dat- | men over all niet soe vrylyck die metingen heeft moeghen ghe- | bruycken. Sijn nochtans die selve plaetsen beter ende sekerlycker | gestelt dan enighe andere Carten voertjts by anderen wtgegeven.

Bij de nederzettingssymbolen op de kaart van Gelderland gaat het om figuratieve, individueel vormgegeven symbolen, die op het origineel ongeveer 1 cm groot zijn. Volgens de legenda zijn de geometrisch bepaalde locaties van de plaatsen aangegeven met een cirkel met een punt in het midden (bij steden) resp. met alleen een cirkel (voor dorpen, kloosters en burchten). Bij alle plaatsen, die Jacob van Deventer niet nauwkeurig kon inmeten, ontbreekt deze locatiecirkel.

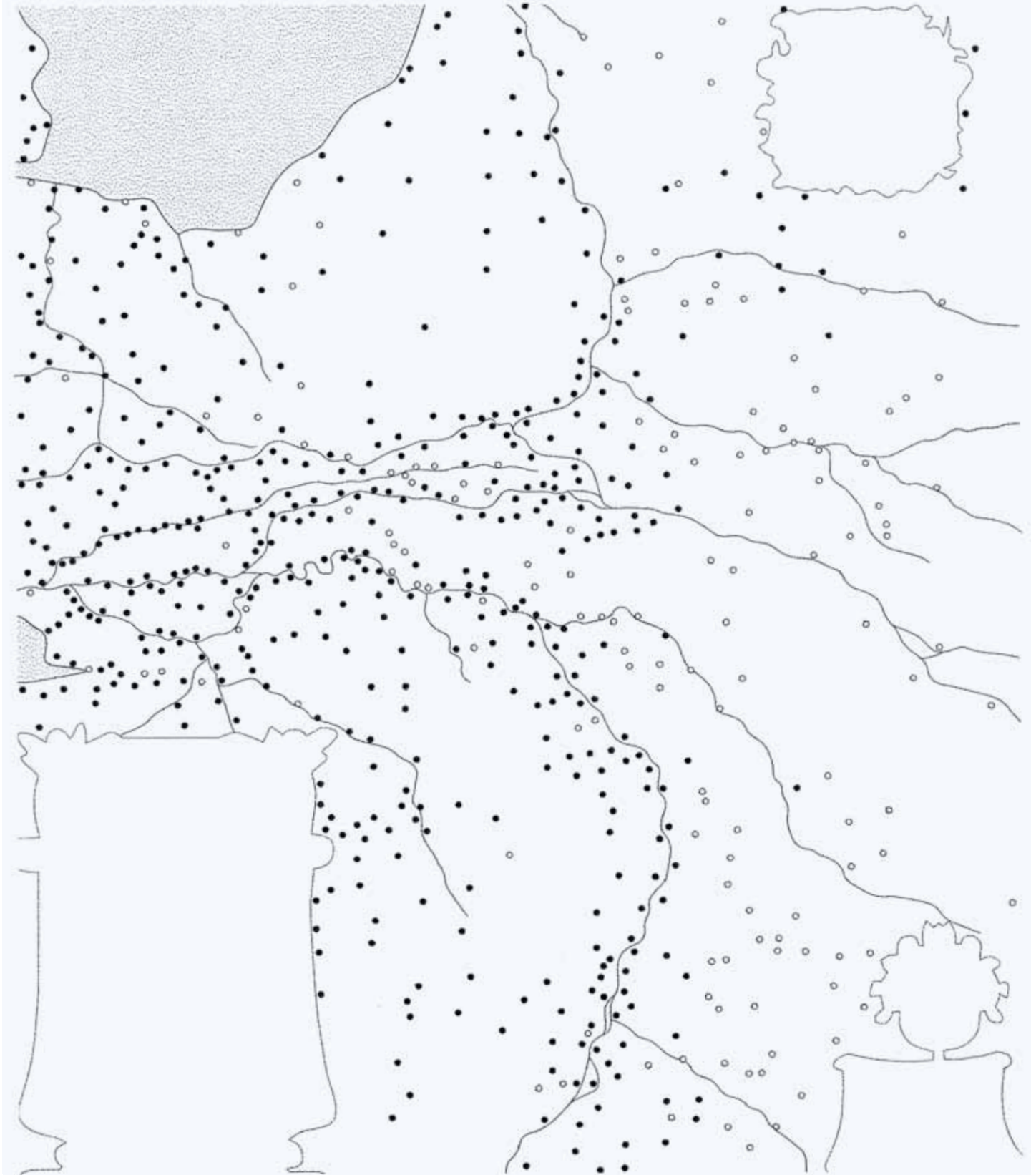
Door deze differentiëring in de signaturen (fig. 5) ontstaan er duidelijke verschillen op de kaart. In het noordoostelijke deel zijn de nauwkeurig bepaalde plaatslocaties veel dunner gezaaid. In het onderste, rechter deel ontbreken ze ten oosten van de Maas bijna helemaal, met uitzondering van het gebied ten zuiden van de Roer. Meer uitsluitel wordt ver-

3. Detail van het gebied rond 's-Hertogenbosch uit de Brabant-kaart van Jacob van Deventer (uitgave Antwerpen 1558).

4. Detail van het gebied rond 's-Hertogenbosch uit de Gelderland-kaart van Jacob van Deventer (1556).

5. Verdeling van de meetnauwkeurigheid over de Gelderland-kaart van Jacob van Deventer. ● = ingemeten posities ○ = niet-ingemeten posities
Ontwerp en opmaak Peter Meurer

kregen door een vergelijking van twee driehoeksnetten waarbij dezelfde punten op een relevant detail van de kaart van Van Deventer (fig. 6) en op een moderne kaart (fig. 7) door hypothetische triangulatiewaarnemingen met elkaar verbonden zijn. Langs de Nederrijn in het Land van Kleef en langs de Maas is de overeenstemming groot. Maar al een paar kilometer verder naar het oosten neemt de nauwkeurigheid waarmee de

plaatsen zijn aangegeven op de kaart van Van Deventer sterk af.

Uit die afzonderlijke gegevens laat zich het verloop van de kartografische opname van Gelderland door Jacob van Deventer als volgt reconstrueren:

- Voor het westen vormden de reeds beschikbare gegevens uit de kaarten van Brabant en Holland, die in het gebied van de Maasmonding, waar

ze elkaar overlaptten, gecombineerd werden en qua schaal op elkaar afgestemd, het metrische uitgangspunt.

- Vanuit deze basis heeft Jacob van Deventer verder naar het oosten voortgewerkt. Waarschijnlijk heeft hij eerst de Veluwe en het westelijke deel van Zutphen getrianguleerd, en vervolgens de Betuwe en het tegenwoordig Duitse Nederrijn-gebied van Kleef tot aan Goch.

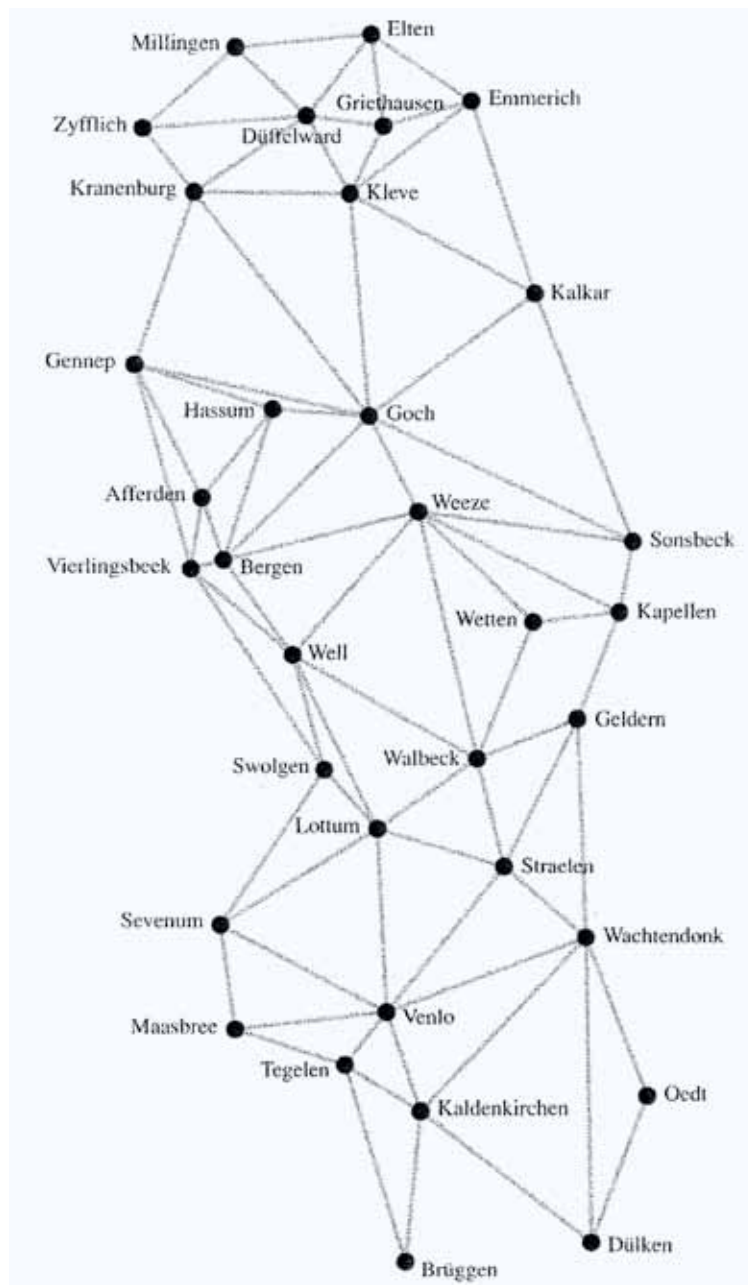

6. Trigonometrisch driehoeksnet voor een detail uit de Gelderland-kaart van Jacob van Deventer. Het niet aan de hand van driehoeksmeting opgenomen gebied is met gestreepte lijnen en open cirkels aangegeven. Ontwerp en opmaak Peter Meurer

- In dit kader heeft hij het land aan beide zijden van de Beneden-Maas opnieuw opgenomen. De weergave van dit gebied op de kaart van Gelderland is beter dan die op de Brabant-kaart. Dat kan men bijvoorbeeld afleiden uit de weergave van de rivierlussen tussen Grave en Kerkdriel of uit het rivierverloop tussen Venlo en Gennep.
- In het zuidelijke deel werd langs de Maas van Gennep tot Maaseik een nieuwe basislijn uiterst nauwkeurig opgemeten. Van daar uit werd het gebied langs de Roer tot aan Heinsberg opgenomen.

- Verder noordwaarts zijn echter slechts enkele plaatsen (Walbeck, Bracht en Elmpt) vanuit deze basislijn getrianguleerd.

In het hele verder naar het oosten gelegen gebied ontbrak voor Jacob van Deventer de voor zijn werkzaamheden benodigde bewegingsvrijheid. De noordelijke districten van het Overkwartier van het graafschap Gelderland (Geldern, Krickenberg, Straelen, Wachtendonk) en het oostelijke deel van het graafschap Zutphen zijn op basis van zeer beperkte gegevens gekarteerd. Dat blijkt ook uit de topografische details. Zo kan men in

7. Trigonometrisch driehoeksnet voor een overeenkomstig detail uit een moderne kaart. Ontwerp en opmaak Peter Meurer

de figuratieve stadssymbolen van Kleef, Roermond en Venlo veel verifieerbare details herkennen. Maar de signaturen voor Emmerik, Geldern en Xanten hebben daarentegen weinig met de werkelijkheid gemeen. Met het kerkdorp *kervendonck* wordt ongetwijfeld Kervelaer bedoeld, de echte plaatsen Kervendonk en Kervenheim ontbreken. Bij Aldekerk en Nieuwerkerk zijn de namen verwisseld. In de Gelderse exclave Erkelenz ontbreekt het oude kerkdorp Kückhoven.

Maar ook in het gebied ten zuiden van de Roer, dat volgens de signaturen wel nauwkeurig werd opgemeten, zijn er

nogal wat fouten te vinden. Ten westen van Heinsberg ontbreekt het hele Gulikse district Millen met de oude kerkdorpen Höngen, Millen en Saeffelen. De naam *Vucht* (Waldfeucht) treffen we aan bij de plaats Gangelt. Het bedevaartsoord *marienophoven* (Ophoven) ligt aan de verkeerde kant van de Roer. Een plaats met de naam *amelroy* bestaat helemaal niet in dit gebied.

Hieruit blijkt dat er met de kartering nogal haast is gemaakt. En daaruit resulteert weer een voor een meer nauwkeurige datering van de kartografische opname bruikbare aanzet.

De oorlog bepaalt het kaartbeeld

Het ontstaan van de Gelderlandkaart van Jacob van Deventer staat in direct verband met de politieke ontwikkelingen in het hertogdom na de dood van de kinderloze Karel van Egmond (1467–1538). De Gelderse gedeputeerden kozen in 1538 de erfprins Wilhelm von Jülich-Kleve-Berg (1516–1592) tot nieuwe regent; in 1539 werd hij als Wilhelm V ook heerser in Kleef. Dit was in tegenstrijd met de dynastieke en politieke belangen van keizer Karel V. Wilhelm verbond zich met Frans I van Frankrijk (1494–1547), de grote tegenstander van Karel V. De keizer liet zijn aanspraken op Gelderland echter door de rijksdagen in Regensburg in 1541 en in Speyer in 1542 nogmaals bekrachtigen. Karel had zelf Duitsland in de zomer van 1541 verlaten. Na de mislukte veldtocht tegen Algiers (van oktober 1541) hield hij zich tot mei 1543 in Spanje op. De lange Gelderse erfopvolgingsoorlog kan men in vier perioden verdelen.

1. Vanaf mei 1542 trokken de troepen van Frans I samen aan de grenzen van de Habsburgse gebieden Vlaanderen en Luxemburg. Zijn officiële oorlogsverklaring aan Karel V volgde op 12 juli 1542.
2. Tegelijkertijd begonnen troepen van Wilhelm V onder de Kleefse maar-schalk Maarten van Rossum (ca. 1478–1555) een veldtocht tegen Brabant.
3. De door Maria van Hongarije (1505–1558) georganiseerde tegenoffensieven richtten zich tegen Wilhelms Gulikse gebieden aan de benedenloop van de Roer. Begin oktober werden keizerlijke troepen samengetrokken rond Maastricht. Al op 16 oktober capituleerde de Gulikse grensvesting Heinsberg; hier bleef echter tot juni 1543 hevig om gevochten worden.

4. Kort daarna verscheen ook Karel V zelf op het krijgstoneel. Een bij Bonn samengetrokken leger veroverde onder zijn leiding op 24 augustus 1543 de laatste Gulikse vesting Düren.

Vervolgens trok Karel naar het noorden. Op 7 september 1543 moest hertog Wilhelm V zich in het legerkamp van Venlo aan de keizer onderwerpen en zijn rechten op Gelderland opgeven.

Uit de vergelijking van deze oorlogsfasen met de metrische resultaten kan men de chronologie van de meetwerkzaamheden in het terrein goed reconstrueren.

Met het oog op de onzekere situatie zagen de Habsburgs-Bourgondische autoriteiten in Brussel de noodzaak in om te beschikken over een goede kaart van het potentiële oorlogsgebied, om er het krijgsplan op te kunnen baseren. Daarom moet de opdracht aan de ervaren Jacob van Deventer om het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen te karteren op zijn laatst begin 1542 zijn verleend.

1. De nog vreedzame maanden in het voorjaar en vroege zomer van 1542 zijn waarschijnlijk voldoende om de Betuwe, Veluwe en delen van Zutphen nauwkeurig op te meten.
2. De plotseling bij Kleef afgebroken (dat is uit de reconstructieschetsen af te leiden) triangulatie is te verklaren door het begin van het Kleefse offensief in juli 1542. In aansluiting daarop kon Van Deventer vanwege het persoonlijke risico nog slechts een globale kartering doorvoeren aan de Nederrijn en in het noordelijke deel van het Gelderse Overkwartier.
3. In het gevolg van de keizerlijke troepen kon hij toen in oktober en november 1542 het zuidelijke Overkwartier en de westelijke districten van Gulik trianguleren.
4. Vanwege de continue militaire onveiligheid en het invallen van de winter heeft hij afgezien van de verbetering van het noordelijke Overkwartier.

De productie van het eindorigineel en de vervaardiging van de houtblokken hebben vervolgens in de winter en het voorjaar in Mechelen plaatsgevonden. Uiterlijk juli 1543 was de kaart in druk aanwezig.

Literatuur

- Haasbroek, N. D. 1968. *Gemma Frisius, Tycho Brahe, Snellius and their triangulations*. Delft.
- Hoff, B. van't. 1941. *De kaarten van de Nederlandsche provincien in de zestiende eeuw door Jacob van Deventer*. 's-Gravenhage.
- Hoff, B. van't. 1953. *Jacob van Deventer keizerlijk-koninklijk geograaf*. 's-Gravenhage.
- Koeman, C. 1995. *Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer. Met een picturale weergave van alle kerken en kloosters*. Alphen aan den Rijn.
- Meurer, Peter H. 2013. Ein Druckprivileg für eine verlorene Ansicht der Belagerung Heinsbergs 1543. In: *Heimatkalendar des Kreises Heinsberg* 2013, 15–21.
- Stinner, Johannes en Tekath, Karl-Heinz (ed.). 2001. *Gelre-Geldern-Gelderland. Geschichte en cultuur van het hertogdom Gelre*. Geldern.
- Vredenberg-Alink, J.J. 1975. *Kaarten van Gelderland en de Kwartieren* (Werken uitgegeven door Gelre, Nr. 34). Zutphen.

Summary

Cartometric analysis of Jacob van Deventer's map of Gelderland / Peter Meurer

The map of Gelderland (or the Duchy of Guelders) is the third within the series of five epochmaking maps of Netherlands provinces by Jacob van Deventer (1501/02–1575). No copy of the original edition (woodcut, Mechelen 1543) has survived. Van Deventer's map of Gelderland is accessible through a copperplate version, published in 1556, probably in Antwerp. In a first basic step of cartometric analysis, a distortion grid reveals a very differing accuracy. This is further substantiated by a reconstruction of the triangulation and by mapping both measured and non-measured localities, as indicated in the town symbols used.

The western and northern parts of Guelders appear to have a high geometrical accuracy, while the area east of the river Maas has been mapped rather superficially. This can be explained by simultaneous historical events: the struggle around the succession to the Duchy of Guelders between Emperor Charles V and Duke William of Jülich-Cleves-Berg. This Guelders War began in July 1542 with the invasion of Brabant along the Maas by troops of Cleve, obstructing van Deventer's access to the Duchy of Guelders. Only along the river Roer, in the wake of an Imperial army, could he continue his triangulations in October 1542.

Reeds de eerste versie van Ortelius' *Theatrum* bevat een toewijding aan Philip de Tweede van Spanje. Via zijn goede vriend Arias Montanus besloot Ortelius hiermee een poging te doen om de titel "zijne majesteits hof-geograaf" te verwerven. Hij slaagde daar pas in 1574 in, nadat hij op verzoek van de kardinaal Espinosa, hoveling aan Philips hof, diens geboorteplaats Martimuno vlakbij Madrid had toegevoegd aan de kaart van Spanje in zijn atlas. Ortelius verkreeg niet alleen de begeerde titel, maar ook, uit handen van de ons welbekende hertog van Alva, een gouden ketting die 100 daalders waard was. Deze titel verleende Ortelius niet alleen prestige en bekendheid in Philips rijk, maar ook bescherming tijdens de Spaanse furies in Antwerpen in 1576 en 1585. In 1577 ontving hij zelfs 300 florijnen vergoeding voor schade aan zijn huis in 1576 tijdens zijn afwezigheid. Maar ook al leverde zijn atlas Ortelius een fortuin op, in zijn hart was hij vooral een geschiedkundige die graag over de klassieke oudheid schreef, een "historiograaf" en geografie was daarbij een hulp-wetenschap. Niet voor niets gaf hij zijn "Parergon" het motto "Historiae Oculus Geographia" mee, de Geografie is het Oog van de Geschiedenis.

Dr. M.P.R. van den Broecke
(1942) studeerde Engels en Algemene Taalwetenschap, en promoveerde in de Letterenfaculteit van Utrecht in de Fonetiek in 1976. Twee jaar geleden promoveerde hij daar nogmaals, nu in de faculteit Geowetenschappen, met de teksten op de achterkant van Ortelius' atlaskaarten als onderwerp.

Ortelius' Brittenburg

Reeds in het voorwoord van zijn eerste Latijnse, maar ook in zijn eerste Nederlandse editie lichtte hij dit als volgt toe:

"Hoe aengenaem de kennisse der historien allen soorten van menschen is, (ende dat om den oorboor [oorbaar], ende gherief dat sy in alle handelen ende toevallen, die den menschen ghebeuren, biedende is) blijkt hier wte, dat de mensche ghebeuren (nae diuerscheyt der natueren, daer hy van der geboorten in ghe-aert is) elck schier tot eenighe bysondere exercitie oft Conste gheneghen is; als deen totter Consten van Grammatica, Rhetorica, Musica, de ander tot Arithmetica, Astronomia Medecijnen, Rechten, Architectura, etc. d'ander tot Schilderen, eenighe tot Beeldtsnijden, sommighe tot Landt-bouwingen; ende soo voort, elck een tot eene bysondere; soomen dat clarlyken siet, dat schier elck, eene voor hem neemt als eyghen, ende die andere hem soe seere niet aen en treckt, als oft (nae zijn meyninge ten minsten) die soo nootelycken oft profytelycken niet en ware. Maer veel anders ist met de kennisse der Historien, daer van natueren elck (van wat conditien dat hy zijn mach) begheerte toe heeft; ende oock niet (nae ons duncken) sonder groote redene; om datse alle menschen aangaet. Want om de waerheyt te segghene, alsment te rechte in-siet, wat is des menschen leuen anders dan een Historie, die hy beghint, werckt, ende voleyndt binnen synen leuene! Alsook dat elck mensch zijn eyghene Historie schijn te hebben. Daerom oock van natueren onsteken wort totter begheerten der wetenschap, wat onderen voor hem geschiet is, ende noch geschiet binnen synen tijde, ende wat nae hem geschieden sal. Hoe verstandich wordt den Lesere de Historie vande Kinderen van Israel, als hy vut een Caerte ghesien heeft, hoe Egypten op deen syde vande Roode-Zee (daer-se doorgingen) ende groote Woestyne (daer-se in-quamen, ende soo langhe in doolden) op dander syde leet".

Kennis van geografie biedt hulp bij het doorgronden van de geschiedenis, moeder aller wetenschappen:

De Palestina-kaart in het *Theatrum* geeft voor elk der 40 jaren dat het Joodse volk door de Sinai-woestijn doolde de plaats aan. Ortelius' liefde voor geschiedenis komt niet alleen tot uiting in zijn bijwerk bij zijn atlas, het *Parergon*, dat een poging is de Romeinse tijd geografisch in beeld te brengen, maar ook al in kaarten die hij vóór zijn atlas publiceerde, zoals deze Brittenburg.

De Brittenburgkaart.

In 1568 maakte Ortelius zijn eerste en nagenoeg enige stedenkaart, (er zou nog een kaart van Salzburg in het *Theatrum* verschijnen), als een afbeelding in vogelvucht, namelijk die van Brittenburg, een Romeinse ruïne voor de kust van Katwijk.

De kaart werd in eerste instantie bekend via een kopie van Guicciardini uit 1581, maar niet lang geleden werd een origineel van deze kaart gevonden, in het British Museum.

Evidentie over het bestaan van deze kaart is te vinden in een brief van Johannes Rademacher aan Ortelius van 5 Maart 1568 (Hessels 24.9) waarin hij de ontvangst van de Brittenburg-kaart bevestigt. De boekhouding van Plantijn laat zien dat er in 1568 7 exemplaren zijn verkocht op de boekenbeurs in Frankfurt. Daarna bevat deze boekhouding geen verdere exemplaren meer. Er zijn er dus waarschijnlijk niet veel van gedrukt. Humphry Llhuyd bevestigt het bestaan van de kaart van *Brittenburg* of *Arx Britannicae* in zijn "De Mona Druidum", een appendix dat Ortelius aan al zijn Latijnse *Theatrum*-edities toevoegde en dat de druiden van het eiland Man tot thema heeft. Llhuyd noemt drie mogelijke oorzaken die tot de stichting van Brittenburg hebben kunnen leiden

1. Annalen in het oud-Engels geven aan dat de vroege Britten en andere kustbewoners zeeroof bedreven en daarbij

1. Steen met inscriptie, nu deel van het kasteel Duivenvoorde in Voorschoten

- dikwijls overstaken naar het vasteland. Aldus functioneerde Brittenburg als een vroeg Romeins fort dat bescherming tegen deze piraten bood.
2. Een tweede oorzaak kan zijn dat in Antoninus' tijd (vierde eeuw AD) behoefte bestond aan een wapenopslagplaats, bemand met Britse soldaten om de Saxen en Friezen te weerhouden van een invasie van Brittannië.
 3. Gedurende de periode dat Brittannië de graanschuur was van het West-Romeinse rijk, fungeerde Brittenburg als een opslagplaats aan de mond van de Rijn voor de jaarlijkse graanoogst vanuit Brittannië, die van daaruit verder werd getransporteerd naar Romeinse soldaten aan de grens met Duitsland.
- Llhydd laat het aan Ortelius over uit deze drie opties te kiezen, en op basis van zijn Romeinse bronnen koos deze de derde optie als de meest waarschijnlijke.¹
- De kaart maakt deel uit van de Beudeker collectie, waarin 24 van de oorspronkelijke 27 delen bewaard zijn. De collectie werd in 1718 samengesteld met als voor naamste component Blaeus stedenboeken door de Nederlandse koopman Christoffel Beudeker (1685-1761). Het British Museum verwierf deze collectie in 1861. Ortelius' Arx Britannica is in de jaren 80 van de

vorige eeuw als zodanig in deze collectie geïdentificeerd.

De kaart heeft geen marges en meet 225 x 316 mm. De afdruk is in goede staat en alle tekst is leesbaar. De kaart toont in vogelvlucht de omgeving van Brittenburg, de uitlopers van Katwijk aan Zee, maar de burcht zelf wordt weergegeven als plattegrond, dit alles gedurende een laag dood-tij, wellicht het dood-tij van 1562. Ook de monding van de rivier de Rijn is als plattegrond afgebeeld en de monding is verzand, zoals de tekst daar vermeldt. De duinen maken geen realistische indruk en worden in het Latijn *zandbergen* genoemd, in het Nederlands *duijnen*.

Overall zijn mensen bezig om de burcht te slopen teneinde de kostbare resten steen als bouw materiaal te gebruiken. Sommige mensen dragen stenen, anderen gebruiken kruiwagens, karren en er zijn niet minder dan vier sloepen ingezet. Onder de titel "Kaart van de ruïnes van de Britse burcht bij de Bataven" wordt vermeld dat dit een deel van Holland is. De zee, deel van de Germaanse zee is zeer woelig en even onrealistisch als de duinen, maar niettemin varen er drie sloepen en een zeilschip in, waarover zo dadelijk meer. Het volledig ontbreken van punten na elke tekst wijst op de gebroeders Arsenius als graveurs. In 1581 maakte Guicciardini in zijn

Descittione di tutti in Paesi bassi, gedrukt bij Plantijn, een getrouwe kopie van Ortelius' kaart, in iets gereduceerd formaat van 222 x 312 mm. De enige verschillen zijn te vinden in de afbreekplaatsen in de tekstcartouches. Deze kopie werd gemaakt met de uitdrukkelijke toestemming van Ortelius, die de Nederlandse stadsbeschrijvingen van Guicciardini hogelijk prijst in zijn *on verso* atlasteksten die onveranderlijk luiden: "Guicciardini's afbeeldingen zijn zo levensecht dat het lijkt of je ernaast staat".

De teksten

Cartouches in het centrum en de onderhoeken van de kaart geven uitvoerige toelichting. De cartouche in het centrum van de kaart luidt als volgt:

Hac forma, huius Castri ruinae A^o 1520. 1552. et 1562. | Oceani inundatione apertae sunt : Ibidēque hae marmoreae in: | scriptiones, rudera, fragmenta, multaque numismata, hic | inferius lineate, reperta sunt. Indeque in Hagam comi: | tis ubi nunc Hollandorum Curia est, in aedes Dñi de | Wassenauer, ubi etiamnum bodie visuntur, translata. [Deze vorm van de ruïne van dit kasteel heeft de oceaan laten zien in het jaar 1520, 1552 en 1562. Deze inscripties in marmer, puin, brokstukken en veel munten, lang geleden gemaakt, zijn hier

gevonden. Ze zijn van hier vervoerd naar het graafschap Den Haag waar de senaat nu zetelt, naar het huis van de heer van Wassenaer, waar ze nu nog te zien zijn]. Sindsdien zijn deze objecten verspreid en veel is verloren gegaan.

De cartouche links en rechtsonder:
Absoluta huius tabulae delineatione candidiſſ. Spectator, ad me | banc vetustum inscriptionem Hubertus Goltzius, antiquitatum | perscrutator diligentiſſ. Ex antique marmore huius arcis ab ipſo | descriptam; quæ cum manca ſit, his marginalib. additamētis | ſuæ integritati reſtituta videtur. Eā minimè intermittendā dux: | imus, cum ex ea huius armamentarij vetuſtatem, et auctores | liquido cognoscimus: vtpote quod à Claudio Cæſare, (cui etiam | Hollandiæ annales hanc arcem tribuunt) in ſua nēpē expediōe | Brittanica, cuius Suetonius et Dion memmerūt ſiue in cōmodo: | rem le-

gionum cohortumque, trāsuectione ſiue quo milites bi: | bernarent, primo extructum ſit, eo loci forſan ubi C. Cæ: | ſar antea in monumentum debellati Oceani, vt Suetō: | nius auctor eſt, Pharum erexerat: ac poſtea à Seue: | ro reſtitutum; conſecratumque à M. Aurelio Antonino. | Quod verò Romani ex huius continentis parte in Bri: | tanniam traiecerint, ex eo ſit verisimile, quod aduerſa | huic pars inſulæ locis antiquæ, coloniſque maxime abūdet. | maximèque à Romanis culta fuiſſe videtur. Vale. Ab. Ortelius.
 [Een volderen verbeelding van deze kaart, waarde kijker, is tot mij gekomen als een heel oude inscriptie van Hubert Goltzius, een ijverig speurder naar zaken uit het verleden. Hij heeft deze burcht beschreven op basis van oude stukken marmer die er deel van uitmaakten. Waar delen ontbraken, heeft hij ze in de marges aangevuld zo goed als hij kon. Zelf hebben we zo weinig mogelijk aan-

gevuld over dit oude arsenaal, bewust als we ons waren over wat de klassieke auteurs zoals bijvoorbeeld keizer Claudius Caesar, aan wie oude Hollandse annalen toeschrijven dat hij dit kasteel versterkt heeft, in zijn rapportage over zijn expeditie naar Brittannië, zoals vermeld in Suetonius en Dion. Hij deed dit ofwel voor het gemak van de verplaatsing van de legioenen, of in de eerste plaats om de soldaten te laten overwinteren; misschien is dit de plaats waar Keizer Caligula een monument oprichtte omdat hij de zee verslagen had, zoals Suetonius vermeldt, en waar hij een vuurtoren liet bouwen, later gerestaureerd door Severus en gewijd aan Marcus Aurelius Antoninus.
 Dat de Romeinen vanaf deze plaats van het continent overstaken naar Brittannië is heel waarschijnlijk gezien het feit dat er aan de overkant veel oude plaatsen en nederzettingen waren waarmee de Romeinen in intensief contact stonden.

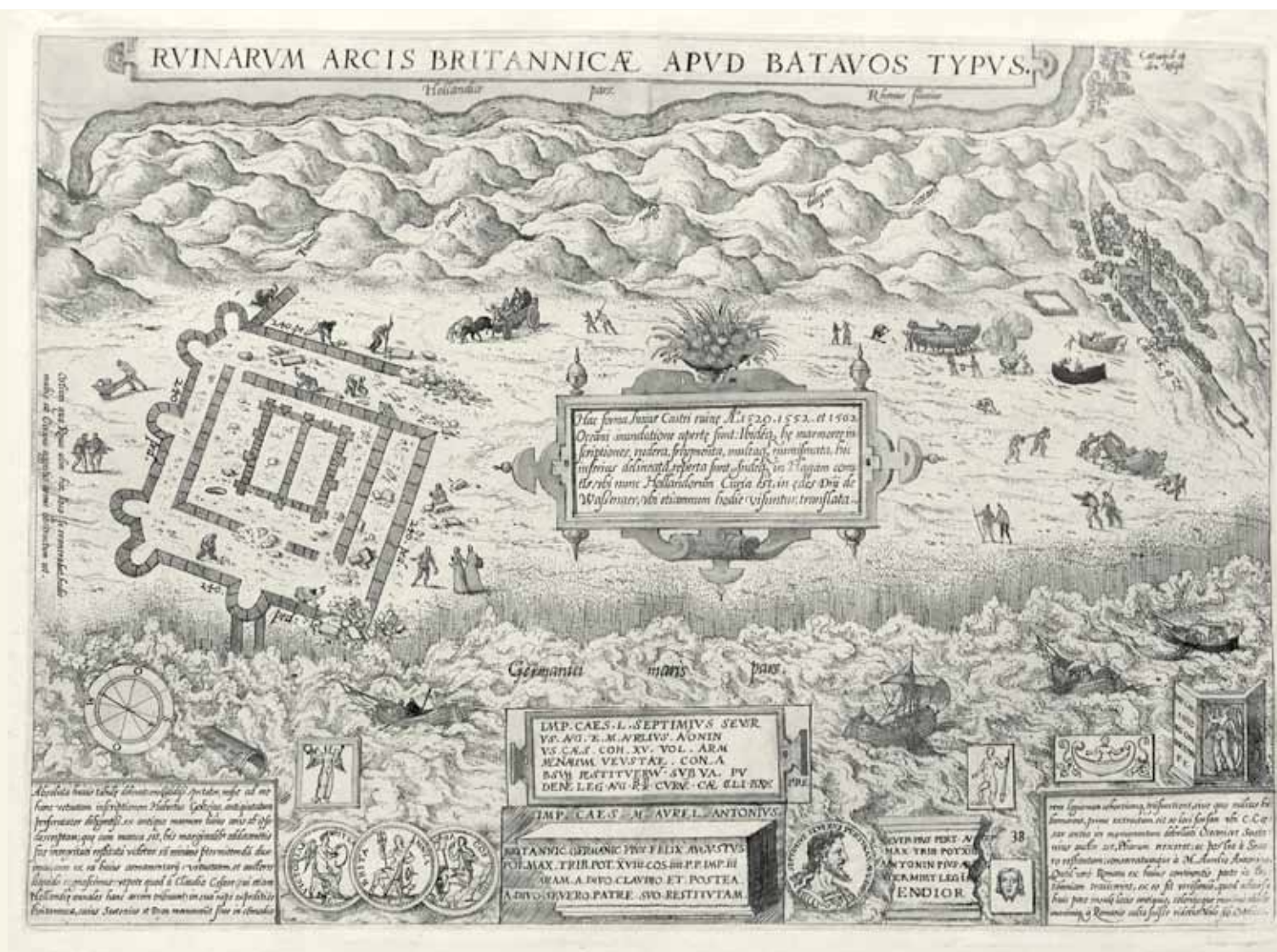

2. Arx Britanniae, (British Museum, C.9.D.4.101a)

Vaarwel, Abraham Ortelius]. Zoals we in Ortelius' *Itinerarium* (1584) kunnen lezen was Ortelius vanuit zijn fascinatie voor de Romeinse oudheid zeer geïnteresseerd in Romeinse inscripties. De stenen op deze kaart met hun inscripties zijn door Hubert Goltzius, een goede vriend van Ortelius, verzameld en overgebracht aan Ortelius door Guido Marcus Laurinus, heer van Watervliet, (Brugge 1530 - Calais 1581), weldoener van Goltzius, in een brief die hij aan Ortelius schreef op 8 Mei 1567 met de volgende tekst, bron voor de inscripties op de onderste van de middelste twee marmer stenen op deze kaart: IMP.CAES.M.AVREL.ANTONIVS. | BRITTANNIC.GARMANIC.PIVS.FELIX. A|VGVSIVS | PÖT MAX. TRIB.POT. XVIII.COS.IIIII.|P.P.IMP.III |A RAM. A.DIVO.CLAVDIO.ET.POS|TEA. A DIVO SEVERO.PATRE.SVO.RESTI. De gearceerde delen op de kaart zijn niet terug te vinden in Laurinus' brief.

Dijkstra et al. (1965)² verklaren deze beschrijving, die zij dateren als uit 215 AD, als volgt: IMP(erator) CAE(sar) M(arcus) AVR(elius) ANTONI(n)VS (Bri) TANNIC(us) GERMANIC(us) PIVS FELIX AVGUSTVS PON(tifex) MAX(imus) TRIB(unicia) POT(estate) XVIII CO(n) S(ul) P(ater) P(atriae) IMP(erator) IIII (---) ARAM A DIVO CLAVDIO ET POSTEA (--- A)(ram) A DIVO SEVERO PATRE SVO RESTI(tuta). [Keizer Caesar Marcus Aurelius Antoninus Britannicus Germanicus, de vrome en gelukkige Keizer en priester, aan de macht als de achttiende tribuun van het volk, vader des vaderlands, ten derde maal Keizer, wijdde deze offerplaats in, die was opgericht door de goddelijke Claudius en daarna werd gerestaureerd door zijn goddelijke vader Severus.] De marmeren steen die bovenop de vorige staat bevat de volgende tekst:

IMP.CAES.L.SEPTIMIVS SEVER | VS.AVG.E.M.AVRELIVS.ANTONIN | VS.CÆS.CO.H.XV.VOL.ARM | MENARIM VEVSTAE.CONLA | BSW RESTITVERW. SVB VA PV | DENE LEG.AVG PR PR CVRAE CAECILIBAE. Dijkstra et al. (1965) vervulde deze tekst tot: IMP(erator) CAES(ar) L(ucius) SEPTIMIVS SEVERVS AVG(ustus) E(t) M(arcus) AVRELIVS ANTONINVS CAES(ar) COH(orti) XV VOL(untariorum) ARMAMEN(t)ARI(u)M VE(t)VSTA(t) E CONLABSV(m) RESTITVER(unt) SVB VA(lerio) PVDEN(t)E LEG(ato) AVG(usti) PR(o) PR(aetore) CVRA(nte) CAECILI(o) BATONE PRAE(posito). [Keizer Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus, hogepriester, and keizer Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla) voor de vijftiende keer tribuun van het volk, hebben dit doot de soldaten van het eerste Minerva-legioen laten bouwen in de tijd dat Quintus

3. Guicciardini's Arx Britannicae (1581), eigen bezit.

4.Detail munten op de plattegrond van Arx Britanniae, (British Museum, C.9.D.4.102a).

Venidius gouverneur was.]

Deze steen is nu deel van het kasteel van Duivenvoorde in Voorschoten, niet ver van Brittenburg.

Derde marmeren steen, op de bodem rechts van het midden, tussen een munt en het hoofd van een godin, niet besproken in Dijkstra et al.:

SEVER.PIVS.PERT.AVG. | MAX.

TRIB. POT XIII | GER.MILET.LEG.

IM|ENIDIOR. [Keizer Severus Pius

Pertinax Augustus, tribuun van het volk voor de dertiende keer, leider van het legioen van soldaten in Duitsland]

Vierde en laatste steen, tegen rechterzijde bovenop tekst cartouche, links van gevleugelde godin Victoria:

IMP(eratori). CAES(ari).| ANTO(nino) |

AVG(usto). COH(ors) | RAETORV(m) |

P(ia).F(idelis).

[Dit monument is opgericht voor Keizer Antoninus Augustus door de eerste cohort van de Raethiërs genaamd Pia and Fidelis].

De munten

Ortelius was een verwoed verzamelaar van Griekse en vooral Romeinse munten, en publiceerde zijn *Deorum Dearumque Capita* (1573) met 53 munten die goden vertonen en die stammen uit het consulaire tijdperk van Rome. Zelf bezat hij in 1596 niet minder dan 1926 Romeinse munten, zoals blijkt uit een aantekening van zijn neef Jacob Cools in diens muntenboek van Occo, waaronder op zijn minst één exemplaar van alle Romeinse keizers en keizerinnen. In de *on verso* teksten van de Parergonkaarten zijn in houtsneede tientallen Romeinse munten afgebeeld.

Langs de bodem van de Brittenburgkaart treffen we vier Romeinse munten aan. De meest linkse munt laat een deel zien van de inscriptie VICTORIAE BRITANNICAE. S.C. en kan worden geïdentificeerd als een sestertius gesla-

gen onder keizer Geta (209-210), Royal Imperial Coinage ook wel afgekort als RIC Geta 166.³

De tweede munt van links met de inscriptie BRITANNIA S.C. kan worden geïdentificeerd als een sestertius van keizer Antoninus Pius (143-144), RIC 742.

De derde munt van links waarvan de inscriptie slechts deels zichtbaar is bevat de letters NIA COS.III SC. Het eerste woord is zoals verwacht in feite BRITANNIA. De munt kan worden geïdentificeerd als een sestertius van keizer Antoninus Pius (154-155), RIC 934.

De vierde munt, midden rechts tussen twee marmer-inscripties heeft de inscriptie SEPTIMIVS SEVERVS PERTINAX AVG. IMP.VII en kan worden geïdentificeerd als een medallion, een zeldzaam soort medaille, niet gebruikt als betaalmiddel, daterend uit de tweede eeuw, zie verder Gneecchi en Toynbee.⁴

Uit de informatie die de marmer-inscripties en de munten bevatten kunnen we met zekerheid vaststellen dat zowel de munten als inscripties uit de tweede eeuw dateren. De informatie is door Goltzius vergaard uit stenen en munten die hij aantrof en waarop informatie te vinden was die verwees naar Brittenburg. Dat deze burcht heeft bestaan lijdt geen enkele twijfel.

Heden

Dijkstra en Ketelaar beschrijven in 1965 een poging uit september 1960 om de exacte positie van Brittenburg vast te stellen en eventuele restanten te lokaliseren. Maar vanwege het slechte weer en ongeschikte hulpmiddelen was deze poging vruchteloos. Zij melden eveneens dat interesse in Brittenburg ook na de kaarten van Ortelius en Guicciardini niet verflauwde. In de zeventiende eeuw werden er in Nederland niet minder dan 23 kaarten of illustraties van gemaakt die een versie van Brittenburg vertoonden, in de achttiende eeuw 20, in de negen-

tiende 3 en in de twintigste 4. Maar van een relatie tot Ortelius' oorspronkelijke kaart was bij al deze versies weinig of geen sprake.⁵

Noten

1 Zie ook Iolo & Menai Roberts (1996) *De Mona Druidum Insula* in: Abraham Ortelius and the First Atlas, eds. Marcel van den Broecke, Peter van der Krogt & Peter Meurer, p. 347-362, Houten.

2 H. Dijkstra & F.C.J. Ketelaar (1965) *Brittenburg, raadsels rond een verdronken ruïne*, van Dishoeck, Bussum.

3 Royal Imperial Coinage, eerste opgezet door H. Mattingly & E Sydenham (1924 – heden), British Library. Delen behandelen munten per keizer(in); er wordt nog toegevoegd en uitgebreid.

4 F. Gneecchi (1912) "Medaglionne Romani", Milan, plate 53.5; J.M.C. Toynbee (1924) "Brittania on Roman coins of the second century AD", Society for the promotion of Roman studies.

5 Hulp van P. Belien van het Geldmuseum te Utrecht bij de identificatie van de Romeinse munten wordt dankbaar vermeld.

Summary:

Ortelius' Brittenburg / Marcel van den Broecke

Although Ortelius acquired his wealth through his atlas, his passion was Roman history, including inscriptions and coins. Geography could play a sustaining role as "the eye of history", as demonstrated in the *Parergon* section of his *Theatrum Orbis Terrarum*. Ortelius' *Arx Britannicae* (1578), formerly only known through a close copy by Guicciardini, has relatively recently been identified in the Beudeker Collection of the British Museum. Next to the map and cartouches, the inscriptions and coins have been analysed and can be identified as dating from the second century AD. No remnants of the Arx Britannicae have been found, but some of its marble inscriptions have been preserved.

Sinds de officiële start in 1832 heeft het Nederlandse Kadaster alle wijzigingen in de parcellering van Nederland vastgelegd op zogenaamde hulpkaarten, eerst schetsen en toen perceelskaarten genoemd, maar eigenlijk beter te karakteriseren met de term mutatiekaarten. Vanuit deze kaarten werden de bijbladen, met daarop de actuele situatie, 'bij wijze van uitschrijving en in-de-plaatsstelling' bijgehouden. In de loop der jaren zijn het er 3.500.000 geworden, 1200 meter archief. In 2011 heeft het Kadaster door middel van een vervangingsbesluit te kennen gegeven, alle inmiddels gescande hulpkaarten te willen vernietigen. Enkele betrokken onderzoekers hebben zich daartegen op cultuurhistorische, inhoudelijke en procedurele gronden verzet, tot nu toe zonder resultaat. In dit artikel wordt een aantal aspecten van de hulpkaarten en van hun voorgenomen vernietiging uit de doeken gedaan, in de hoop dat de lezers van dit blad ook een helpende hand willen bieden bij de reddingsoperaties.

Hulpkaarten, wat zijn dat?

De voor mij mooiste hulpkaart die ik bij ruimtelijke onderzoeken in Rotterdam en Ede ben tegengekomen is nummer 467 van Rotterdam sectie A, uit 1875 (afb. 1). Een perceel vlak bij het Vasteland, nu onder de inmiddels flink verbrede en verhoogde dijk bedolven, werd in twee nieuwe percelen gesplitst. Verder wat ruitlijnen om de plaats te bepalen ten opzichte van de Laurenstoren, een tabel met 'laatste toestand' en 'tegenwoordige

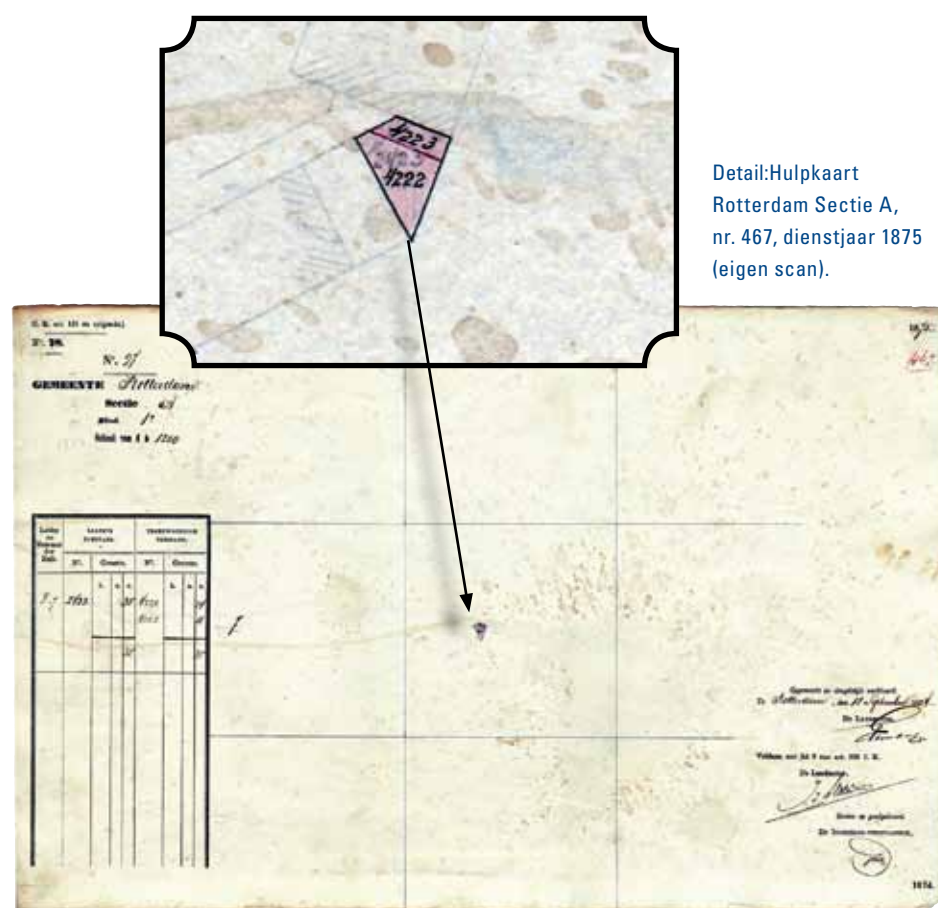
Hulpbehoevende hulpkaarten

toestand', een paar handtekeningen en een mooie (koffie-, thee-, drank?) vlek. Door de leegte lijkt het haast op de kaart, daar met gedicht, die te vinden is in 'The Hunting of the Snark' van Lewis Carroll. Dit is duidelijk een *werkkkaart*, zakelijk, exact, zonder enige esthetische waarde of poespas. Maar wel een van de 3.500.000 vanaf rond 1835 bewaarde 'geboortekaartjes' van het zo kunstmatig tot stand gekomen grondgebied van Nederland.

Alleen met deze kaartjes valt de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland op perceelsniveau te volgen. Soms gebeurt er niet veel, zoals hier (maar vele kleintjes maken een grote); er zijn evenwel ook kaarten waarin grote ingrepen zijn vastgelegd, zoals de doorbraak van straten in

de wijk Cool in Rotterdam, of de gevolgen van het bombardement van dezelfde stad. Deze kaarten schrijven, kortom, geschiedenis.

Toch zijn deze kaarten aan vele historisch onderzoekers onbekend, dit in tegenstelling tot de, ook in digitale vorm beschikbare, kadastrale minuutplannen uit de periode tot 1832. In diverse boeken over bijvoorbeeld huizenonderzoek wordt deze belangrijke ruimtelijke gegevensbron, naast Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT) en legger, wel genoemd, maar een wat uitgebreidere uitleg van het gebruik door Koeman (1982) of een systematische toepassing zoals in mijn eigen projecten zijn waarschijnlijk toch uitzonderlijk. Je moet je dan verdiepen in de (lastige)

Detail:Hulpkaart Rotterdam Sectie A, nr. 467, dienstjaar 1875 (eigen scan).

ir. R. van der Schans

is gepensioneerd landmeter, met een passie voor historisch ruimtelijk onderzoek op perceelsniveau

1. Hulpkaart Rotterdam Sectie A, nr. 467, dienstjaar 1875 (eigen scan).

methodiek van de *bijhouding*, een onderwerp wat ook in de internationale literatuur nogal verwaarloosd lijkt. In Frankrijk, het model voor ons kadaster, heeft men de bijhouding van de kaarten heel lang achterwege gelaten, en voorzover ik weet heeft alleen België (ongetwijfeld door het korte tijd samengaan in één koninkrijk) een systematiek die enigszins vergelijkbaar is met de onze. Op onze hulpkaarten staat oorspronkelijk alleen de nieuwe toestand weergegeven, met pas later (rond 1880?) ook in blauw, op dezelfde plaats, de vervallen toestand. In België echter tonen de *croquis d'arpentage* ofwel *mutatieschetsen* al vanaf het begin de oude en nieuwe toestand naast elkaar, zonder ruitennet voor de georeferentie en met een heel ander systeem van vernumming (afb. 2).

Zowel in Nederland als België werden de gegevens uit de hulpkaarten overgenomen in *bijbladen*.

Oorspronkelijk was dit een zeer ingewikkeld systeem, waarbij de eerste verandering van percelen ten opzichte van het minuutplan op een eerste bijblad werd getekend, een tweede verandering in al eerder gewijzigde percelen op een tweede bijblad, enzovoort, maar deze geniale werkwijze werd bij ons in 1844

afgeschaft als volkomen onwerkbaar (Van der Schans, 2013).

Daarna was er bij elk minuutplan een enig bijblad, waarop alle veranderingen werden overgenomen door 'uitschapping en in-de-plaatsstelling', tot de kaart versleten was en een nieuw exemplaar werd gemaakt door overtekenen. Zo heb ik het nog in Delft geleerd. De tijden zijn wel veranderd, maar het zat allemaal best slim in elkaar en er werd zeer veel zorg aan besteed.

Helaas zijn de bijbladen slechts zeer sporadisch bewaard gebleven, zodat we hier bij historisch onderzoek nauwelijks op kunnen terugvallen.

Maar gelukkig kunnen we uit de hulpkaarten alles reconstrueren. Afbeelding 5 en 6 tonen het principe.

Uitgaande van het minuutplan verzamel je (met behulp van het percelenregister 71, vanaf 1844, daarvoor is het lastiger) de latere hulpkaarten.

Vervolgens construeer je daaruit, met verschillende door mij uitgetroefde technieken, de opeenvolgende toestanden. Doe het vooral niet in 3-D, want dit is zéér bewerkelijk! Met (digitaal) knippen en plakken kom je, voor niet al te grote gebieden, ook een heel eind, daarboven lijkt vectoriseren de aangewe-

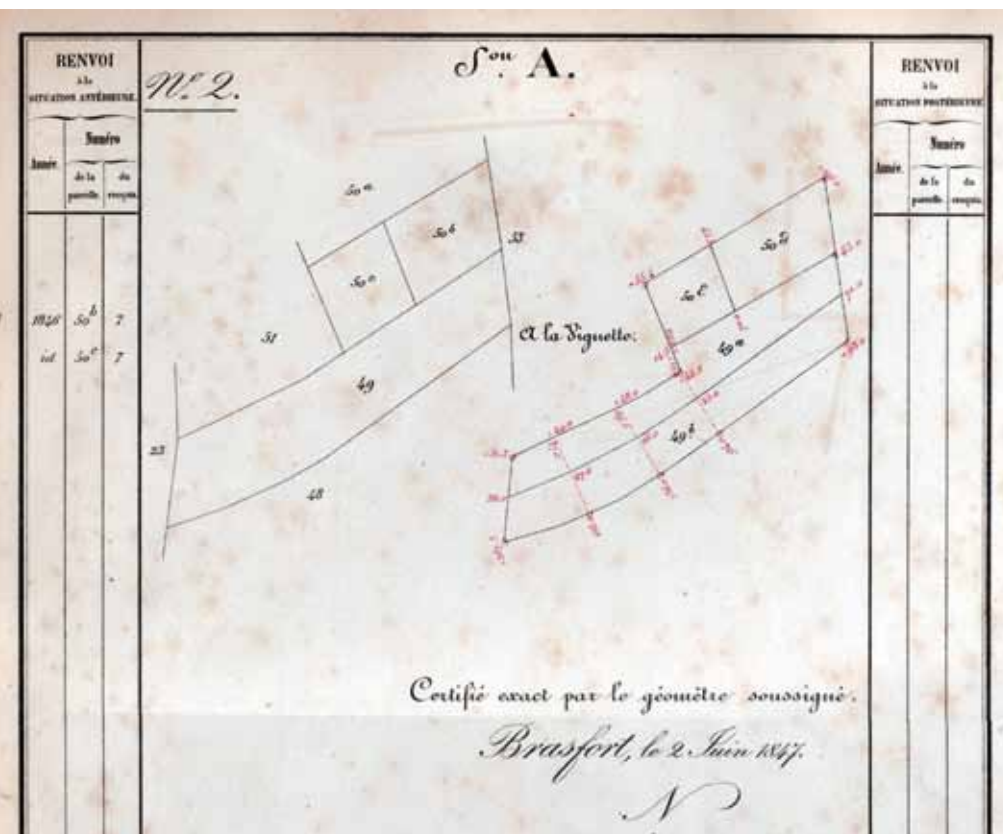
zen methode. Maar alles vraagt wel een zorgvuldige organisatie, en vooral geen fouten maken onderweg.

De serie kaarten (afb. 5) toont een deel van het minuutplan Rotterdam, sectie K, de vroegere percelen op wat nu het Grotekerkplein (met het standbeeld van Erasmus) voor de Sint Laurenskerk is. Na dertien hulpkaarten was de toestand zoals weergegeven als op de tweede kaart (de lichte percelen zijn sinds 1832 niet vernummerd). Dan volgt de laatste hulpkaart van voor het bombardement van 1940, waarin door sloop van een complete straatwand ruimte werd geschapen voor een weinig fraaie, tot mislukking gedoemde, vishal. De kaart daar weer onder is afkomstig uit het archief van de grondbelasting en toont de laatste toestand voor het bombardement – door goed zichtbare uitschapping en in-de-plaatsstelling. In het Nationaal Archief waar deze kaart te vinden is, zijn van sectie K buiten het minuutplan geen andere plans te vinden, zodat – anders dan het Kadaster beweert (Van der Schans, 2013) – de enige reconstructiemogelijkheid van de tussengelegen situaties via de hulpkaarten loopt. In de wijk Cool, meer westelijk, blijkt, in een analoog verband, ongeveer de helft van de percelen ontstaan in de periode 1830-1890 uitsluitend op de hulpkaarten te vinden.

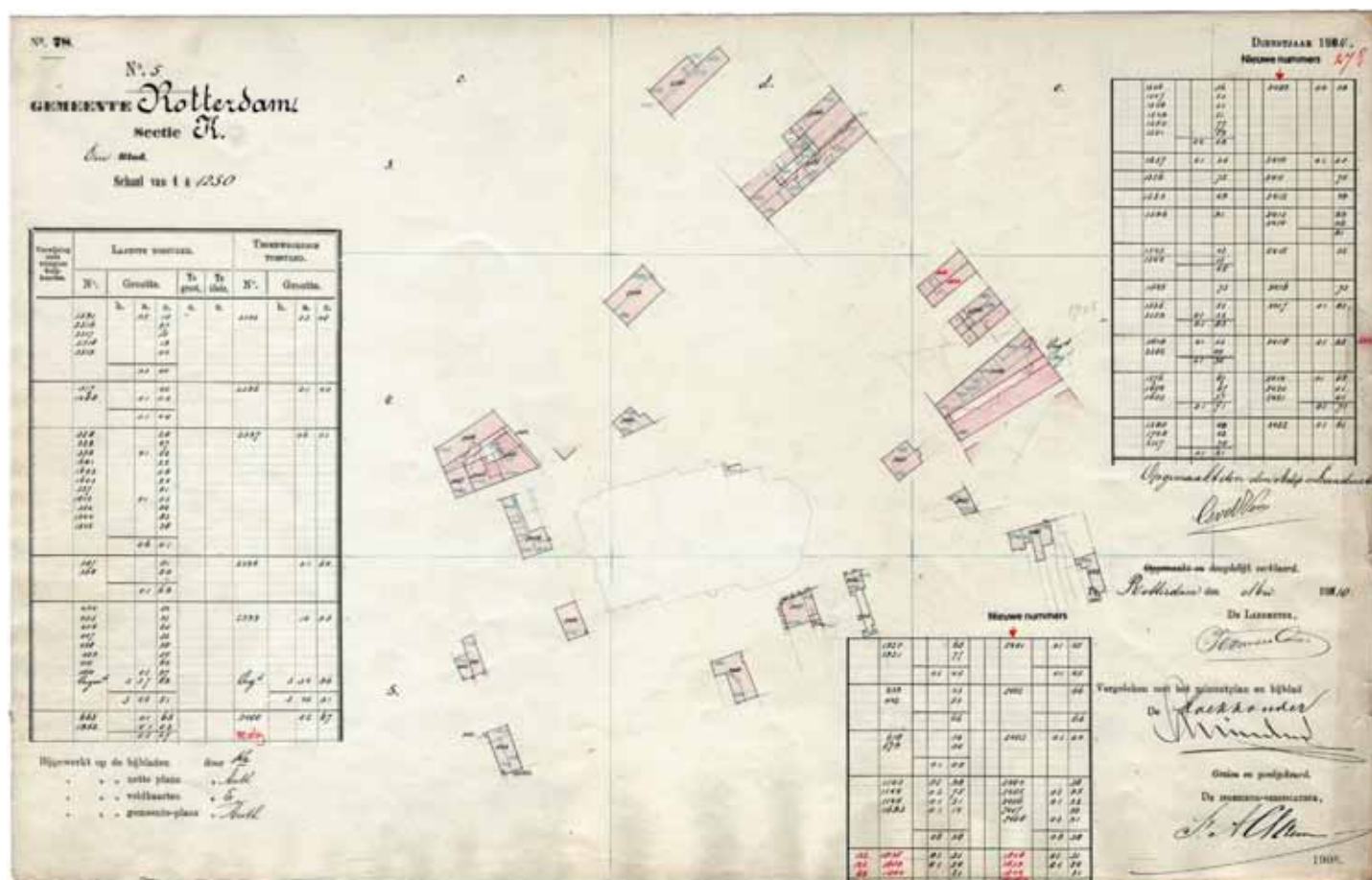
De hulpkaarten gescand

Vanaf ongeveer 2007 is het Kadaster de hulpkaarten (en de veldwerken met de meetcijfers) gaan scannen, nog zonder de bedoeling om de originelen daarna te vernietigen. Door scannen zijn de gegevens natuurlijk veel sneller toegankelijk, makkelijker te raadplegen en eenvoudiger te combineren. Bij papier moet je dat bijvoorbeeld op een lichtbak doen, een nogal moeizame operatie. Voor een groot deel van mijn eigen onderzoekingen heb ik zelf nog scans gemaakt toen de originelen nog in Rotterdam en Arnhem waren. Zo zijn bijvoorbeeld 1200 hulpkaarten uit de Rotterdamse wijk Cool mijn mobiele A4-scanner gepasseerd, vaak in drie delen. Veel werk, maar een nog steeds zeer bruikbare collectie. Wanneer het Kadaster dit voor ons doet, en de resultaten aan de onderzoekers voor een gering bedrag beschikbaar stelt (wat het geval is), valt dit alleen maar toe te juichen.

Wanneer scans worden gemaakt met als doel *vervanging*, in de zin van de Ar-

2. Model mutatieschets, uit Règlement pour la conservation du Cadastre du Royaume de Belgique (modèles) (1877).

3. Hulpkaart Rotterdam sectie K, nr. 278, dienstjaar 1911 (eigen scan, met Laurenskerk toegevoegd).

chiefwet artikel 7, dus met vernietiging van de originelen achteraf, moet aan de eis zijn voldaan, dat er geen informatie verloren mag gaan. Hier de betreffende wettelijke bepalingen:

Archiefwet 1995, Artikel 7

De zorgdrager is bevoegd archiefbescheiden te vervangen door reproducties, teneinde de aldus vervangen bescheiden te vernietigen. Voor de vervanging van archiefbescheiden die niet als te vernietigen worden aangemerkt in de in artikel 5 bedoelde lijsten, is een machtiging vereist van Onze minister (...). Deze machtiging houdt tevens een machtiging tot vernietiging in.

Archiefbesluit, Artikel 6

1. De zorgdrager besluit tot vervanging van archiefbescheiden door reproducties slechts indien de vervanging geschiedt met juiste en volledige weergave van de in de te vervangen archiefbescheiden voorkomende gegevens.

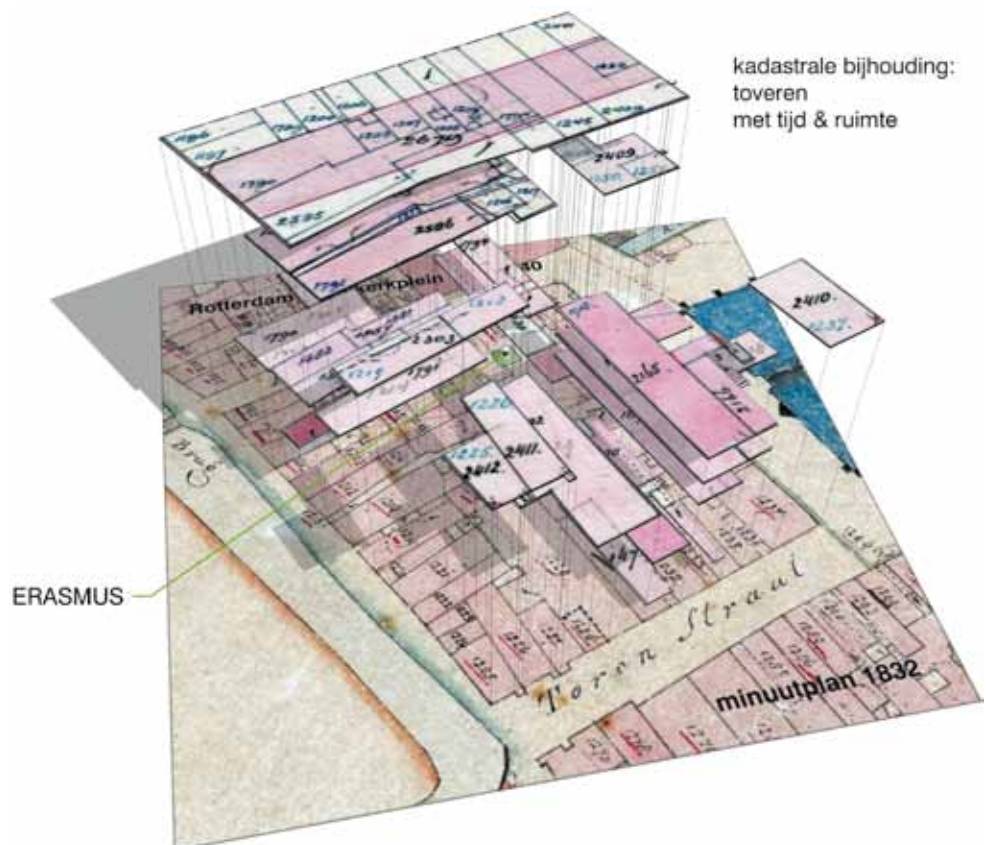
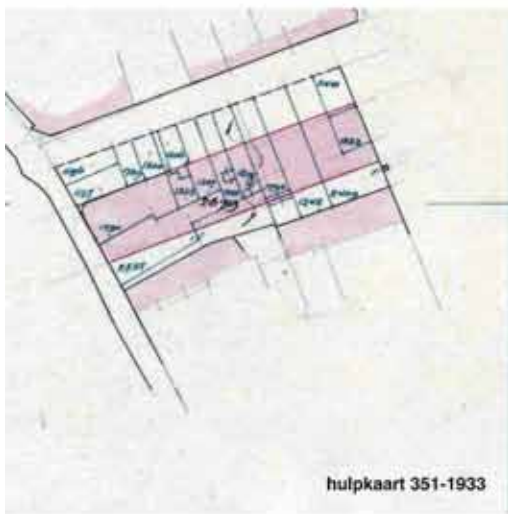
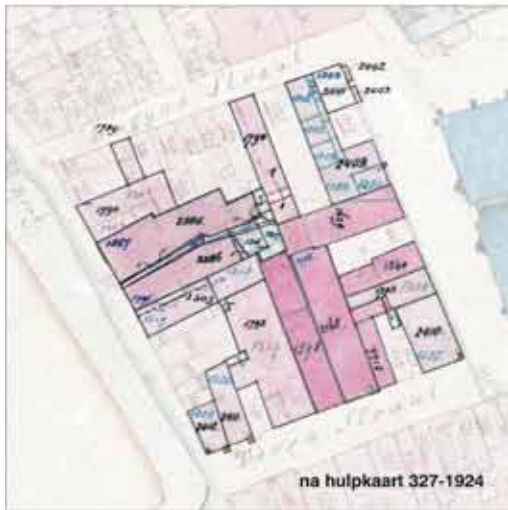
Het Kadaster heeft de 3.500.000 hulpkaarten, na uitvoerige verkenningen waarbij zelfs een - echt te lage - resolutie van 200 dpi werd overwogen, doen

scannen met een resolutie van 300 dpi, in kleur, en opslag in jpeg 'met een compressie van ongeveer 50%', waarbij de ruwe scans (met een hogere beeldkwaliteit ongetwijfeld) *niet* bewaard bleven.

Alles werd afgestemd op een snel data-verkeer, ook met apparatuur in het veld, binnen de toenmalige (maar toch heel snel toenemende!) mogelijkheden en zonder verder op eventueel hogere kwa-

4. Een nieuwe vishal uit 1932 in een historische omgeving.

6. 3-D model van de ruimtelijke ontwikkeling van het huidige Grotekerkplein, 1832-1940, met bovenin de bouw van de Vishal.

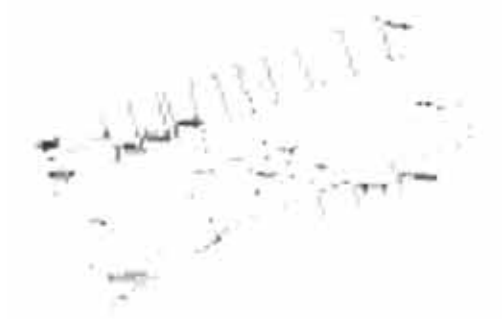
liteitseisen voor andere dan puur kadastrale doeleinden te letten. De hiervoor (afb. 3) getoonde hulpkaart nummer 278 van de omgeving van de Laurenskerk, groot 5342x3424 pixels vraagt bijvoorbeeld bij het Kadaster slechts 830 kb opslag, terwijl de hier toegepaste eigen scan (in drieën uitgevoerd), ongeveer 4 tot 5 mb, dus vijf keer zoveel verlangt. Een analyse van een fragment uit een andere door het Kadaster gescande kaart uit hetzelfde gebied, nummer 351 (afb. 7), laat zien, dat het kwaliteitsverlies vooral optreedt in de kleuren. Bovenin de beschikbare scan (voor de hele kaart, op A3, 648 kb), daaronder een versie gestretched voor een beter contrast (een operatie die ik zelf altijd op scans en foto's uitvoer) en daaronder de, in contrast verhoogde, componenten cyaan, magenta, geel en zwart in het nog niet gestretched beeld. Opvallend is de sterke blokvorming in de CMG-componenten, maar met enige moeite vallen de blauwe lijnen van de door sloping vervallen perceelgrenzen toch te onderscheiden. Het laatste blijkt echter niet het geval te zijn

in een ander, hier 2,6 keer vergroot, fragment, van hulpkaart 89 uit 1874 (afb. 8). In de kadasterscan zijn grote delen van de rode lijnen (nieuwbouw betekend) spoorloos verdwenen door blokvorming in het magenta-aandeel. Hier is duidelijk te sterk gecomprimeerd, en omdat we mogen aannemen dat voor de totale collectie steeds dezelfde werkwijze is gevolgd moeten we vrezen dat soortgelijke effecten ook elders kunnen optreden, zonder dat dit gezien de omvang van de collectie allemaal te controleren valt. Er lijkt dus sprake van misplaatste zuinigheid, net zoals bij de eerder, met 200 dpi en onder zware compressie, gescande Digilegger, waarbij soms kriebelige cijfertjes ook na flink inzoomen niet goed te onderscheiden zijn: is dit nou een 3 of een 8? Ik heb het Kadaster, desgevraagd zelfs, op deze mogelijke tekortkomingen van de hulpkaartscans gewezen, maar daar nooit iets op vernomen: 'er gaat geen informatie verloren' is het parool.

De originelen vernietigd?

Op 22 maart 2011 verscheen in de Staatscourant een op 11 maart gedateerd besluit van het Kadaster tot 'digitale vervanging van archiefbescheiden die niet voor vernietiging in aanmerking komen'.

5. Ontwikkeling Grotekerkplein, Rotterdam Sectie K, 1832-1940.

7. Analyse van een kadastrale scan van hulpkaart Rotterdam Sectie K, no. 351 uit 1933.

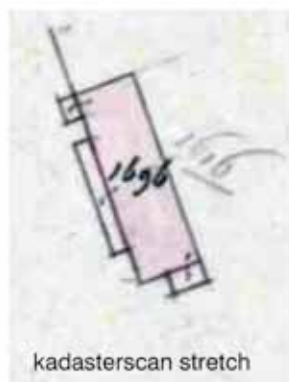
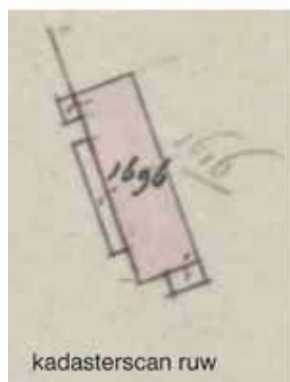
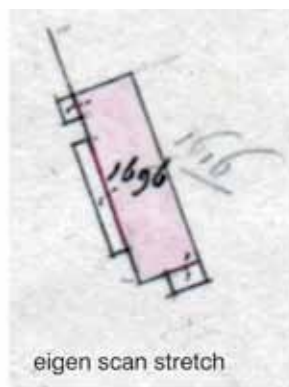
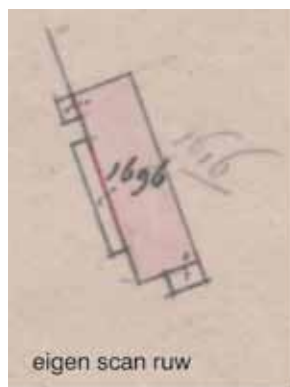
Joop Schuite van de Studiekring Historische Cartografie in Enschede maakte me hier op attent, en dat leidde tot een lange, nog steeds niet afgelopen weg tot mogelijke redding van de originele documenten. Net als een paar andere personen of groepen (waaronder de zojuist genoemde Studiekring) heb ik, samen met Edese onderzoekscollaga's, een bezwaarschrift ingediend. Anders dan andere bezwaarden heb ik, naast cultuurhistorische, vooral juridisch-procedurele argumenten aangevoerd, en nergens de behoefte uitgesproken met de originelen te kunnen werken wanneer dat ook met de scans kan. Gezien mijn eigen werkwijze en beroepsgeschiedenis mogen de originelen rustig ergens in depot blijven om ze, bijvoorbeeld voor een tentoonstelling, een heel enkele keer tevoorschijn te halen om ze daarna weer hun welverdiende rust te gunnen (hoewel ze meestal best nog tegen een stootje kunnen). Zo gaat het in andere archieven ook steeds vaker. Maar gooi ze niet weg!

Behalve dat niet de juiste procedure leek toegepast (de inmiddels weer afgeschafte Beleidsregel digitale vervanging archiefbescheiden van 2008, die bedoeld was voor *routinematige* vervanging van nog steeds binnenkomende stukken, hier niet het geval) was mijn bezwaar, dat nergens was verantwoord op welke wijze met de cultuurhistorische waarden van de originele documenten was of zou worden omgegaan, zoals ook in het al eerder deels geciteerde artikel uit het Archiefbesluit is voorgeschreven:

Archiefbesluit 1995, Artikel 6

2. De zorgdrager maakt zowel bij een aanvraag om een machtiging als bedoeld in artikel 7 van de wet, als bij de bekendmaking van een besluit als bedoeld in het eerste lid melding van de wijze waarop toepassing is gegeven aan artikel 2, eerste lid, onderdelen c en d.

Dat artikel 2 noemt, onder meer, die cultuurhistorische waarden, en de Nota van Toelichting bij het Archiefbesluit geeft ook expliciet aan, dat het te nemen besluit valt onder het regime van de Algemene wet

8. Vergelijking van een kadastrale scan met een eigen scan van hulpkaart Rotterdam Sectie K, no. 89, dienstjaar 1874. Beide in 300 dpi, hier 2,6 keer vergroot. Kleur en stofuitdrukking worden flink aangetast, en gaat er echt geen informatie verloren? 'Compressie: zo klein mogelijk, dus comprimeren, echter kwaliteit / leesbaarheid moet op zijn minst gelijk zijn aan het origineel.' (Vervangingsbesluit, bijlage J) en 'Na digitalisering is het door gebruik van hoogstaande viewers mogelijk meer details te onderkennen op de gedigitaliseerde informatie dan op het origineel (kwaliteitsverbetering).' (Aanvraag machtiging).

bestuursrecht (Awb), met de bijpassende bezwaar- en beroepmogelijkheden.

Ruim een half jaar na de voorgeschreven hoorzitting, die mij en anderen geen duidelijkheid verschaftte, verklaarde het Kadaster al onze bezwaren *ontvankelijk* maar *ongegrond*. Twee personen zijn tegen het laatste bij de bestuursrechter in beroep gegaan: dr. Henk Deys uit Rhenen, en schrijver dezes met zijn Edese collega's. Ter onderbouwing van mijn beroep heb ik, krachtens de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB), bij Kadaster en Nationaal Archief (als beoordelende instantie) een uitvoerige verzameling stukken opgevraagd, die een bijzonder goed maar bepaald ook verontrustend inzicht gaven in de voorgeschiedenis en de besluitvorming. De vervanging en vernietiging blijkt min of meer onder druk van het Nationaal Archief te zijn voorgesteld, vanuit een zekere euforie over de technische mogelijkheden, maar met een werkelijk minimale aandacht voor de cultuurhistorische waarden van de collectie.

De zitting bij de bestuursrechter in Utrecht (mijn zaak die in Arnhem – ik woon in Bennekom – aanhangig was gemaakt werd, op verzoek van het Kadaster, gevoegd met die van Henk Deys, in Rhenen wonend) liep uit op een teleurstelling. Mogelijk mede door acties van het Kadaster, dat onze bezwaren eerst *ontvankelijk* had verklaard maar daar nu spijt van had gekregen, en zelfs, in duidelijke strijd met de Nota van Toelichting bij het Archiefbesluit, beweerde dat een vervangingsbesluit niet onder het regime van de Awb valt, werden onze bezwaren door de rechter niet *ontvankelijk* verklaard omdat we 'geen bijzonder individueel belang' bij het vervangingsbesluit zouden hebben. Dit 'bijzondere individuele, zich in voldoende mate van anderen onderscheidende' belang werd echter, zowel door het Kadaster als door de rechter, gekoppeld aan een feitelijk of gewenst gebruik van de *originele* hulpkaarten, iets waar ik me nergens over heb uitgesproken. Mij ging het steeds om de correcte toepassing van de gestelde regels ter bescherming van de cultuurhistorische waarden van de originele

hulpkaarten, geen persoonlijk belang dus maar een *algemeen* belang. Mede op grond hiervan ben ik in hoger beroep gegaan bij de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State. Op 15 mei 2013 heeft die Afdeling uitspraak gedaan, en ons daarbij weer niet als belanghebbend beschouwd, nog steeds op basis van verkeerde argumenten. Gelukkig is daartegen verzet mogelijk, en hopelijk biedt dat uitkomst.

Andere reddingsoperaties

Parallel aan deze juridische strijd loopt echter nog een andere reddingsoperatie. Eén dag te laat was er ook een bezwaarschrift van prof. dr. Frank Keverling Buisman, oud-rijksarchivaris in Drenthe en Gelderland, en zeer bij de kadastrale geschiedenis en archieven betrokken (Den Boer, 2013). Hij mocht niet meer meedoen, helaas, maar niets belemmerde hem om Henk Deys en mij deskundig en voortvarend te adviseren en via zijn eigen netwerken acties te ondernemen. Dit is uitgemond in een voorstel, de collectie van 1200 meter hulpkaarten te verdelen over de twaalf Regionale Historische Centra (RHC's), gemiddeld dus ieder honderd meter. In principe blijkt elk RHC hiertoe bereid, maar aan een eventuele overdracht zitten wel de nodige juridische haken en ogen, onder meer wie precies zorgdrager wordt en wat de authenticiteitsstatus moet zijn van de stukken. Wanneer, zoals het Kadaster ten stelligste beweert, bij het scannen geen informatie verloren is gegaan (en ook niet iets is toegevoegd), kan er mijns inziens nooit strijdigheid bestaan tussen kopie en origineel, maar juristen schijnen anders te redeneren. En wanneer er ook maar iets aan de scans zou mankeren, mogen de originelen niet vernietigd worden, lijkt mij. Zekerheid voor alles! We zien wel hoe dit afloopt.

Maar misschien willen de lezers van dit blad, vanuit hun historische kennis en besef, ook een behulpzame hand bieden tot behoud van deze, ook internationaal gezien, unieke collectie van 3.500.000 heel bescheiden geboortekaartjes waar door vele generaties landmeters en tekenaars op gezwogen is?

Literatuur

- Boer, A. den (2013), Keverling Buisman over kadastrale hulpkaarten In: *Geo-Info* 2013-3, p. 28-31.
- Deys, H.P. (2010), Digitalisering van de Kadastrale Veldwerken en Hulpkaarten – teloorgang van historisch erfgoed? In: *Geo-Info* 2010-9, p. 16-18.
- Koeman, C., (1982). Bijdragen van het Kadaster aan de kartografie van Nederland. In: *Op goede gronden, een bundel opstellen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers*, p. 103-131.
- Schans, R. van der (2013). Het Kadaster ruimtelijk in stand gehouden. In: *Geo-Info* 2013-1, p. 4-9.

Summary

Cadastral mutation maps in serious need of help / René van der Schans

From the official beginnings in 1832 till 2007 the Dutch Cadastre has recorded every change in form or number of the property parcels on *hulpkaarten* ('auxiliary maps'). These maps, which could be better characterized by the term 'mutation maps', contained only the modified parcels, on a geographic reference grid, and were used to keep the *bijbladen* ('supplement maps' or 'updated maps') up-to-date by means of erasure and substitution of the defunct parcels. In this way the Cadastre produced about 3,500,000 mutation maps, which can be considered as the 'birth announcement cards' of all new parcels since 1832. They are the only complete source for reconstruction of the spatial development of The Netherlands at parcel level. Some years ago the Cadastre scanned all these paper maps, and is now intending to destroy this unique collection of national, and even international, cultural heritage importance. This article gives information about the maps and their utilization, about the scanning procedure and its resulting mediocre quality, and about the actions - on juridical and cultural grounds, in court, and by consultation and deliberation with regional archives - to save the original maps from irreversible destruction.

Barent Langenes, de Middelburgse drukker en uitgever, had de titel voor zijn kleine atlas van 1598 goed gekozen.

Caert-Thresoor was dramatisch, spannend, en met dubbele betekenis. De atlas verscheen in een tijd toen er in verre verlaten baaien berichten werden achtergelaten onder stenen, met de hoop dat deze gevonden zouden worden door een volgend bezoekend zeeman. Het was een tijd waarin uiterst kostbare ladingen na schipbreuk werden begraven op stranden van onbewoonde of nog niet benoemde eilanden. De titel suggereerde niet alleen dat door het eenvoudig openslaan van de atlas een collectie van zeldzame kaarten kon worden bestudeerd, maar beloofde tevens een invitatie aan alle landrotten en kaartliefhebbers om op een virtuele expeditie te gaan naar exotische terrae incognitae op zoek naar verborgen thresoren.

Abram Ortelius

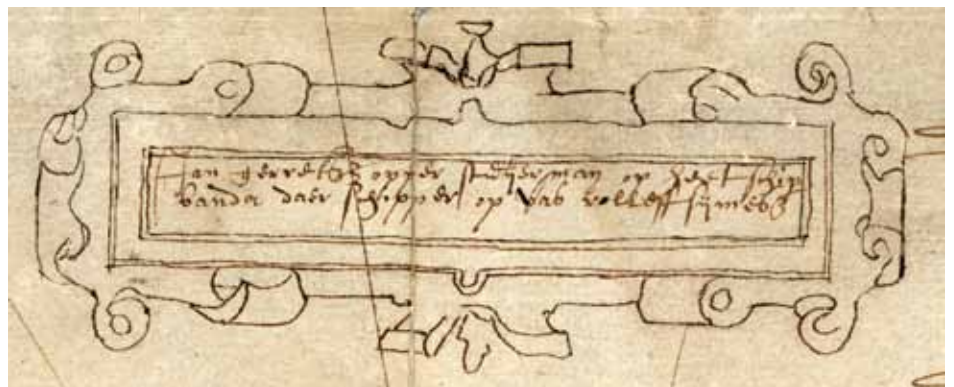
1. Inscriptie op de Gerritsz.-kaart: "[...] dit h[e]b [...] ick Jan gerretz opper sturman aldus ghemackt tot een mijmorrij ijndt Jaer 1611 den Eersten Dach van november [...]".

Twée schatkaarten van de Sint-Luciabaai op Madagascar

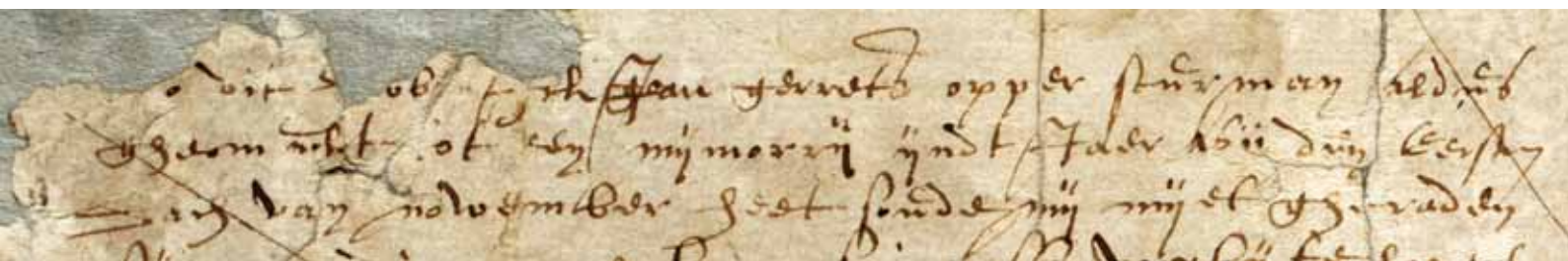
Een invitatie van vier eeuwen terug

Zo'n zelfde uitdaging wordt ons vier eeuwen later geboden door twee zeldzame en vrijwel onbekende zeventiende-eeuwse kaarten. Beide beelden dezelfde ver afgelegen baai in de Indische Oceaan uit, de St. Luciabaai in de zuidoosthoek van Madagaskar. Als schatkaarten leiden zij ons naar het ontsluiting van een nieuw

De kaart, die 38 x 52 cm meet, is onderdeel van de collectie van het Nationaal Archief in Den Haag.¹ Details en navigatieaanwijzingen suggereren dat het wellicht een onderdeel vormde van een door Gerretsz. bijgehouden scheepsjournaal, nu verloren. Mogelijk ook is het een tweede versie van zijn origineel.²

2. Cartouche van de Gerretsz.-kaart: "Jan gerretsz opper sturman op heet schip banda daer schipper op vas rolleff sijmesz". Den Haag, Nationaal Archief, VEL 320.

E.T. van Breen, MDA

is Research Fellow voor het New Netherland Museum te Albany (NY) en lid van de vrijwillige bemanning van het replicaschip Half Moon (halfmoonreplica.org). Dit artikel over de geschiedenis van de St. Luciabaai is een onderdeel van zijn in voorbereiding zijnde monografie over de Halve Maen.

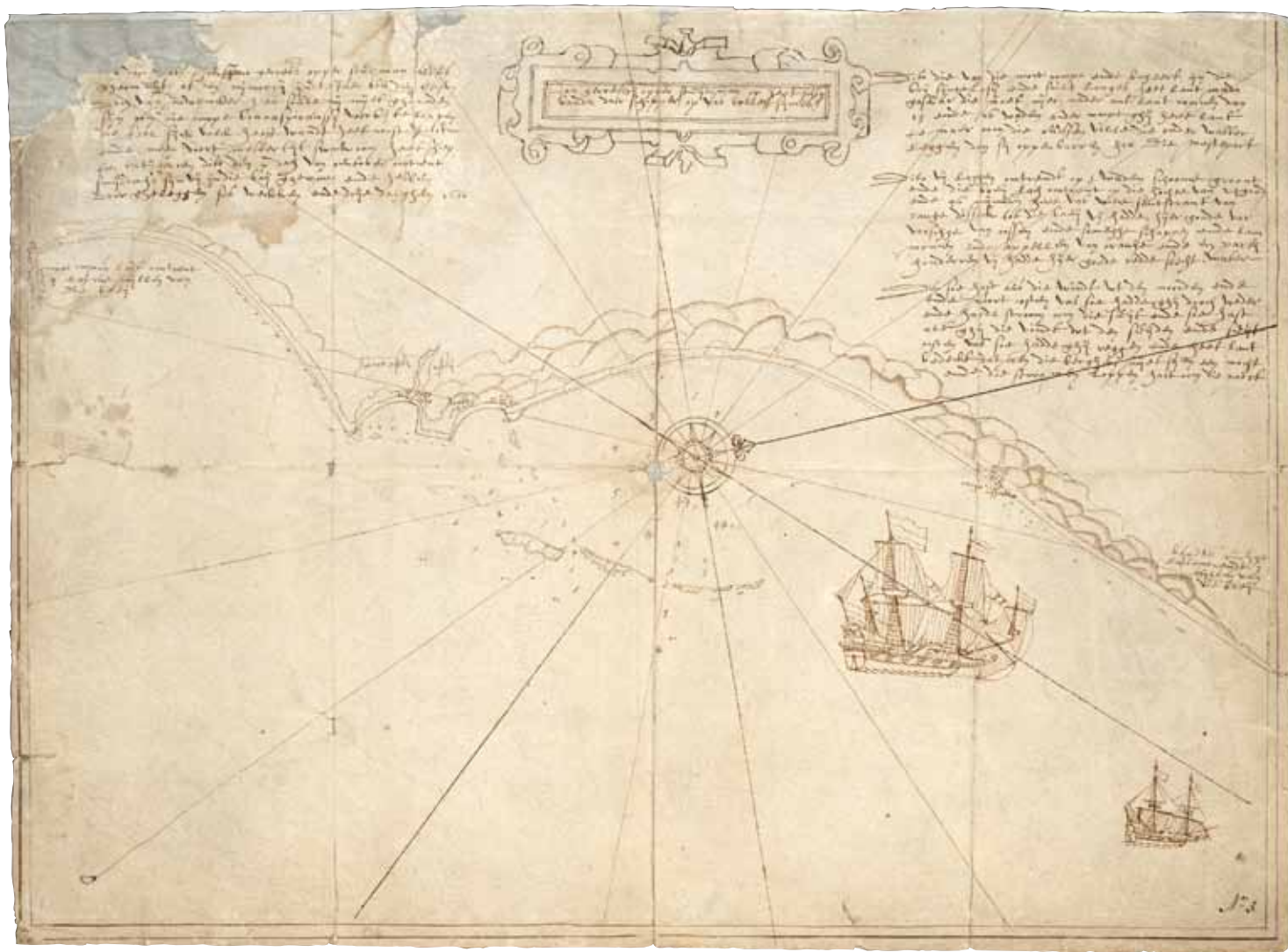
stukje geschiedenis dat handelt over veroverde en zinkende schepen met verborgen en begraven schatten.*

De Gerretsz.-kaart van 1611

Onze reis begint met een kaart die november 1611 gedateerd is. De naam van de vervaardiger komt tweemaal voor, in het cartouche en in de tekst linksboven: Jan Gerretsz., de opperstuurman van het VOC-schip *Banda*.

Deze bijzondere kaart toont ons niet alleen de afbeelding van de *Banda* en de *Halve Maen*,³ het schip van Henry Hudson tijdens zijn reis naar Amerika in 1609,⁴ maar poneert ook meteen een dringende vraag: wat deden de *Banda* en *Halve Maen* in de St. Luciabaai?

In de tijd van Gerretsz. werd Madagaskar, het vierde grootste eiland ter wereld, grotendeels omzeild door schepen

3. De Gerretsz-kaart. Jan Gerretsz, opperstuurman van de *Banda*, schrijft op deze kaart van St. Luciabaai (in de zuidoosthoek van Madagaskar), dat hij deze afmaakte op de 1ste November 1611. De gedetailleerde kaart met zeilinstruities was waarschijnlijk een onderdeel van zijn journaal. De afgebeelde schepen zijn de *Banda* en de *Halve Maen*. Den Haag, Nationaal Archief, VEL 320.

richting India of de Specerijeneilanden. Tussen 1500 en 1595 zijn slechts 32 bezoeken aan Madagaskar gedocumenteerd, voornamelijk omdat het al snel duidelijk was dat er geen hoogwaardige handel gedreven kon worden. In de periode 1595-1607 waren er nog 22 bezoeken, 17 daarvan door Nederlandse schepen die op weg naar Oost-Indië verversing zochten. Voor zover bekend deed geen van deze schepen de St. Luciabaai aan nadat deze, waarschijnlijk in 1508, door Diego Lopez de Sequiran werd bezocht toen hij Madagaskar rondzeilde en in kaart bracht. De naam 'St. Lucia' verschijnt voor het eerst op een kaart van 1560 van Lazaro Luiz.⁵

Het Gerretsz.-enigma: VOC schepen in St. Lucia.

In 1611 prefereerde de VOC als verversingsstations de eilanden Mauritius op de heenweg en St. Helena op de terugweg.

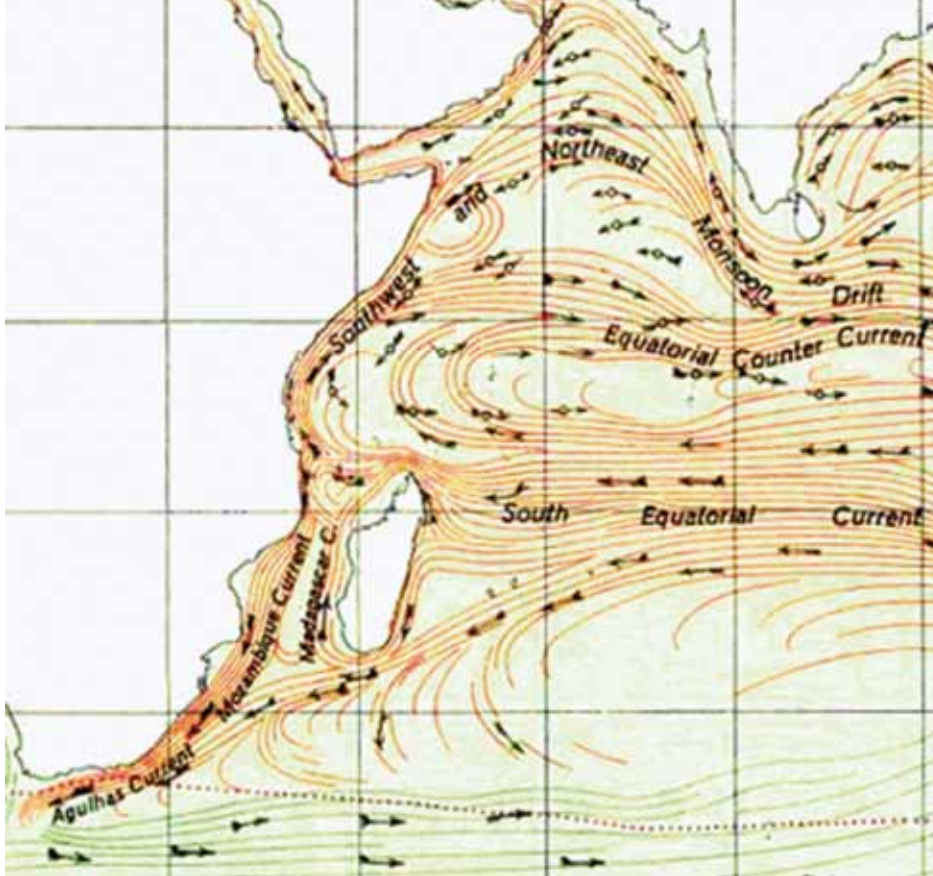
Op een kustlijn die zo groot is als de afstand Texel-Lissabon lag de St. Luciabaai voor heengaande schepen tegen de stroom in; op de terugweg werd de oostkust van Madagaskar vermeden omdat Mauritius met de equatoriale stroom beter benaderd kon worden, en bovendien lag dat eiland dan in directe lijn met Zuid-Afrika.⁶ De vraag is daarom waarom beide schepen zo ver van de route afweken.⁷

De Vingboonskaart van 1665-1670

In de hoop een antwoord te vinden werd gezocht naar andere vroege kaarten van Madagaskar maar de schrale oogst bestond slechts uit een aantal Portugese overzichtskaarten van het gehele eiland, zonder veel detail.⁸ Wel is er de illustratie in het in 1646 uitgegeven *Journael [...] van de Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz Bontekoe*, een van 's-werlds eerste bestsellers, waarin diens reis van 1618-1625 wordt beschreven (zie illustratie 9).⁹

De eerste en naar het schijnt enige andere vroege kaart van de St. Luciabaai is ook van Nederlandse hand en opgenomen in de bekende *Atlas Blaeu-Van der Hem* in de collectie van de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek in Wenen. De in prachtige kleuren uitgevoerde kaart komt uit het atelier van Johannes Vingboons in Amsterdam en werd waarschijnlijk tussen 1665 en 1670 getekend, meer dan een halve eeuw na Gerretsz.

Deze Vingboons-kaart werd voorzover bekend voor het eerst in 2005 gepubliceerd in de door Peter van der Krogt geredigeerde catalogus van de *Atlas waarna de kaart van Gerretsz.* in 2009 werd gepubliceerd in *Bea Brommers Afrika-Atlas*.¹⁰ Door het feit dat daarin slechts deze twee kaarten van de St. Luciabaai werden opgenomen wordt onderstreept dat beide kaarten redelijk uniek zijn.¹¹

4. Zonder lucratieve handelsmogelijkheden werd Madagaskar in de zestiende eeuw grotendeels gemeen. Portugese schepen verversen in Mozambique en zeilden daarna ten westen van het eiland richting India. De stromingen in de Indische Oceaan verklaren waarom ook de oostkust van Madagaskar weinig werd aangedaan. Tot de Brouwer-route (langs de groene lijnen) werd ontdekt hielden schepen richting Oost-Indië Kaap Roman, op de zuidoosthoek van Madagaskar, aan om van daar richting Mauritius te varen. Ongeveer 16 mijl ten noorden van Kaap Roman en tegen de stroom in ligt de St. Luciabaai. Op de thuisreis ligt Mauritius in directe lijn met Kaap Agulhas, die met de equatoriale stroom bezeild kan worden, alweer zonder de oostkust van Madagaskar aan te doen.

Op het eerste gezicht lijken beide kaarten nauw aan elkaar verwant. Het grootste deel van de bijschriften van Gerretsz. komt overeen met die op de Vingboonskaart, al is het in meer begrijpelijk Nederlands. Beide kaarten geven zeilinstructies en merken op dat de St. Luciabaai een uitmuntende plaats is om te verversen met ossen, schapen, sinaasappelen en citroenen.

Bij nadere beschouwing echter blijken er opvallende verschillen te zijn in kaartbeeld en inscripties. De kustlijn is duidelijk afwijkend en op de Vingboonskaart staat bijvoorbeeld boven het dorp aan de rivier 'mo aty', terwijl Gerretsz. in 1611 ter plaatse met de drie woorden 'mooe affeij affeij' meer dan waarschijnlijk fonetisch correct de naam van het dorp noteerde dat tegenwoordig nog steeds de naam Monafiafi draagt, de 'plaats van vele mangroves'. Vingboons noteert rechts naast het dorp de naam 'Lucia' terwijl Gerretsz. die naam niet noemt, evenmin als de aanduiding 'Witte Strant'. Opperstuurman Gerretsz. refereert in zijn kaart naar één van de meest belangrijke en bekende navigatiepunten van Madagaskar, Kaap Roman met de notatie dat de kaap 4 kleine ('clainne') mijlen ten zuiden ligt, en Vingboons meldt slechts 'omtrent'.¹² Terwijl Gerretsz. het profiel van Kaap Roman zoals gezien van het dek van de *Banda* juist op zijn kaart plaatst in de marge links (ten zuiden), laat Vingboons dit detail wat moeilijk hangen als een appendix uit het strand of als een soort apart kustprofiel, een beetje alsof hij er geen raad mee wist. Tenslotte verschillen de lodingen in de baai aanzienlijk.

De verschillen in de bijschriften zijn niet groot maar Vingboons vult in zijn tekst de verversingsmogelijkheden van Gerretsz. aan en terwijl beide kaarten de breedtegraad van 24°46' aangeven, biedt Vingboons ook een lengtegraad aan in de vorm van een kompasvariatie van 16° NW, en geeft informatie dat de baai benaderd kan worden via deze coördinaten, zelfs als het vanuit zee onveilig lijkt.

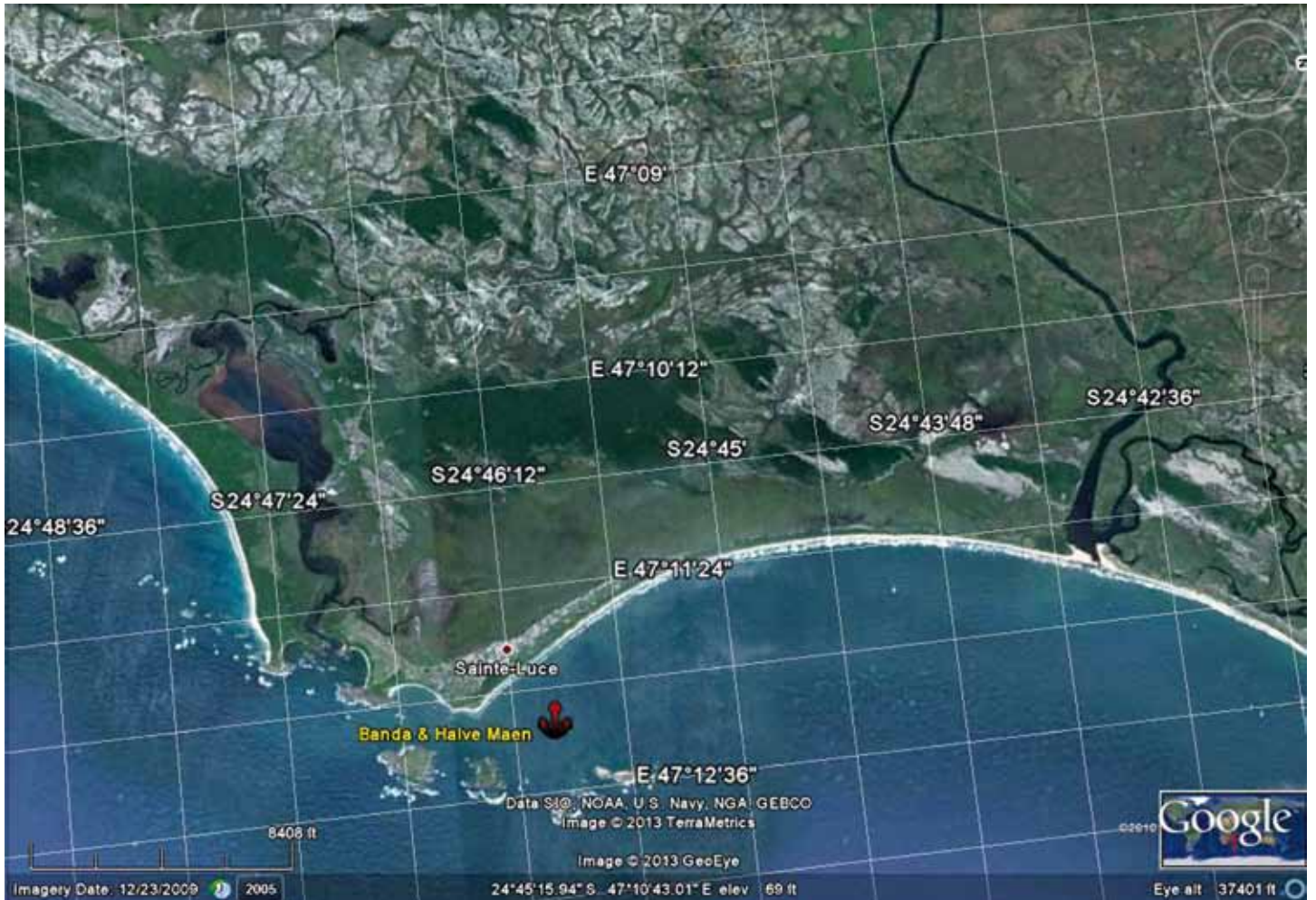
Al deze details wijzen erop dat Vingboons niet de kaart van Gerretsz. als voorbeeld nam maar wel de beschikking had over eenzelfde tekst voor de bijschriften.

Het Vingboonsenigma: 'Onse vasticheij'

De sleutel tot het gezochte thesoor lijkt te vinden in een nauwelijks zichtbare

5. Deze kleurrijke illustratie komt uit het atelier van Johannes Vingboons rond 1665-1670 en toont grote overeenkomsten in tekst en detail met die van de Gerretsz.-kaart van 1611. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Atlas Blaeu-van der Hem 38:17.

6. Een vergelijking: de Gerretsz.-kaart van 1611, gemaakt met zeventiende-eeuwse navigatie-instrumenten en een kaart van vier eeuwen later met satelliet-technologie. De Gerretsz.-kaart is opmerkelijk accuraat tot en met de aanduiding van de breedtegraad van 24°46'. Het noorden op beide kaarten rechts.

inscriptie op de Vingboonskaart, rechts van het dorp. In blauw geschreven en verborgen in het blauw-groene kustprofiel staat *'onse vasticheijt'*. Welke Nederlandse versterking of bolwerk op het strand van de St. Luciabaai kan dit zijn? Kan dit gegeven het bezoek in 1611 van de *Banda* en *Halve Maen* verklaren? Tot nu toe zweeg de geschiedenis hierover.

Een Nederlandse versterking kon hier alleen gemaakt zijn vóór het jaar 1642, toen de Fransen een fort bouwden aan

de St. Luciabaai, wat zij kort daarna naar Kaap Roman verplaatsten en Fort Dauphin doopten. Voor die tijd werd de St. Luciabaai aangedaan door vijftien Europese schepen, 14 Nederlandse en 1 Franse.¹³

Hoewel het erop lijkt dat voor de versterking een houten palissade was opgericht rond een aantal huizen, is niet bekend hoe waarheidsgetrouw de afbeelding is. Het lijkt redelijk alle korte bezoeken uit te sluiten voor de bouw van de *'vasticheijt'*

omdat er niet genoeg tijd zou zijn geweest. Ook zou er een aanleiding geweest moeten zijn om een versterking te bouwen, zoals ter beveiliging tegen een vijandelijke bevolking of het bewaken van waardevolle zaken. In geen van de resoluties, journalen of correspondentie van de *Halve Maen* en *Banda* is er melding van zo'n oorzaak of het opzetten van een versterking gemaakt. Daarmee blijven in eerste instantie zeven kandidaten over: de schepen *Hollandia* (1625), *Zierikzee/Fortuyn* (1617), *'t Wa-*

7. Op de Vingboons-kaart zijn twee woorden ontdekt: 'onse vasticheijt' tussen de groene heuvels (zie detail). Deze twee woorden, nooit eerder gepubliceerd, vormden het begin van een spoor dat naar gezonken schepen en verborgen schatten zou leiden. De twee woorden komen niet voor op de Gerretsz.-kaart, waarop wel het hoofddorp van de baai Manafiafi voorkomt ('moos affey affey'). Vandaag de dag heet het dorp nog steeds zo.

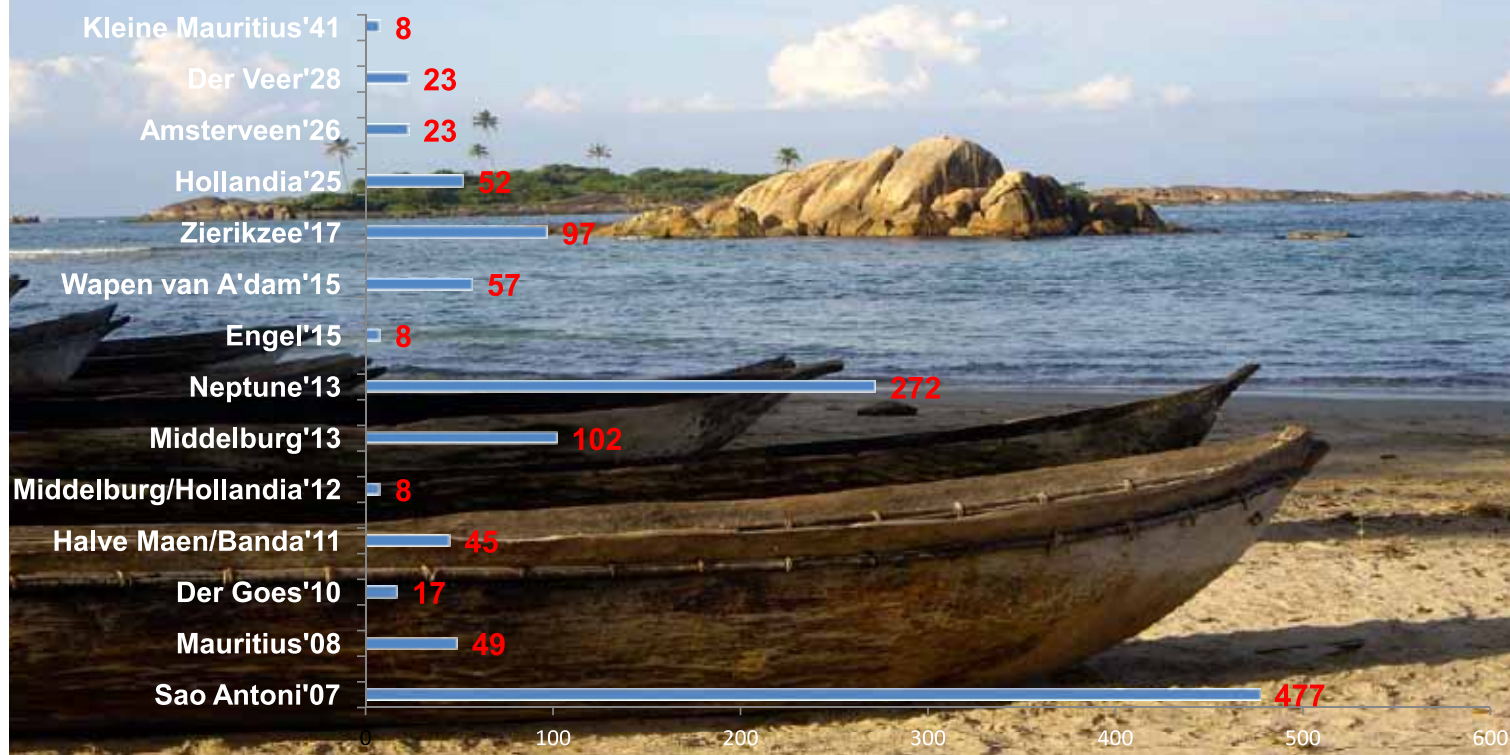
pen van Amsterdam (1615), Middelburg (1613) en *Neptunus* (1613) bezochten na Gerretsz. de St. Luciabaai. Alleen de *Mauritius* (1608) en de Portugese kraak *São Antonio* (1607) hadden de baai voor 1611 bezocht. Die laatste twee kandidaten springen

het meest in het oog. De *São Antonio* is in 1607 veel langer in de St. Luciabaai geweest, wat uitnodigde tot een nader onderzoek. Al spoedig was het duidelijk dat de geschiedenis van de *Mauritius* in 1608 direct met de visite van het jaar daarvoor te maken had.

Een veroverde kraak, schipbreuk en redding.

Het begon allemaal in 1605 toen admiraal Wijbrant van Warwijck na zijn terugkeer uit China op een Portugese kraak stuitte die zonder roer voor anker lag op de rede van Patani, een bloeiend handels-

Verblijf Dagen Nederlandse Schepen in St. Lucia Baai 1607-1641

8. Buiten de vaarroute, tegen de stroom in en op 1700 km kustlijn, bleef St. Luciabaai in de 16e eeuw onbezocht door Europese schepen, op een enkele kartering in 1508 na. Vóór 1642 zijn er slechts 16 bezoeken geweest, waaronder 14 door Nederlandse schepen die in aanmerking kunnen komen voor het opzetten van een 'vasticheijt' op het strand van St. Luciabaai. De *Halve Maen* en de *Banda* met Gerretsz. verbleven er in 1611 45 dagen.

9. Gravure van de St. Luciabaai naar informatie van schipper Bontekoe, die de baai in 1625 aandeed voor reparaties aan zijn schip de *Hollandia*. Met name interessant zijn de houten loods, de tenten voor de zieken en het wrak links.

centrum op de oostkust van het Thais-Maleise schiereiland.¹⁴ De verovering van de kraak verliep zonder bloedverlies en op 25 maart 1605 zond Van Warwijck zijn prijs naar de haven van Bantam op Java. Daar werd de *São Antonio* niet zeewaardig genoeg bevonden om de terugreis naar Patria te maken en besloten werd ter plaatse de benodigde reparaties uit te voeren. Zelf vertrok de admiraal op 6 februari 1606 met vijf schepen en verwachtte dat de kraak op redelijke termijn zou volgen. Nog voordat de vloot Mauritius had gehaald waren twee van zijn schepen zo lek geworden dat lange reparaties op het eiland gedaan moesten worden zodat Van Warwijck hoopte dat de *São Antonio* zich hier in de tussentijd bij zijn vloot zou kunnen voegen. Maar de kraak kon Bantam pas op 14 oktober 1606 verlaten, niet op tijd om van Warwijck, die op 4 november 1606 van Mauritius vertrok, in te halen. Het is zelfs de vraag of de kraak Mauritius ooit aandeed. De reparaties in Bantam waren blijkbaar onvoldoende geweest

want er ontstonden dermate gevaarlijke lekkages dat schipper Jan Fransz. de kraak, die blijkbaar met de equatoriale stroom meegevoerd werd richting Madagaskar, tenslotte in een laatste wanhoopspoging op het strand van de St. Luciabaai zette. Zo werd dit schip de tweede¹⁵ Europese bezoeker aan de St. Luciabaai in een eeuw.¹⁶ Gestrand op een afstand van 3500 zeemijlen van Bantam, en op minder dan een kwart van de reis terug naar Texel, besloten Jan Fransz. en zijn bemanning om uit de ravage van de kraak daar op het strand een schip te bouwen, een jacht van 60 ton dat de toepasselijke naam *Madagascar* kreeg. Fransz. liet de helft van zijn bemanning achter en zeilde samen met de opperkoopman Claes Simonsz. Meebael het jacht terug naar Bantam, waar hij op 17 november 1607 arriveerde en rapport kon uitbrengen aan Cornelis Matelief.¹⁷ Deze was op 1 mei van dat jaar met zijn vloot in Bantam gearriveerd en aangezien het ruim van een van zijn schepen, de *Mauritius*, op dat moment nog niet

volgeladen was, besloot Matelief het via de St. Luciabaai terug te sturen waar het de lading en resterende bemanning van de *São Antonio* zou kunnen oppikken. De *Mauritius* vertrok van Bantam op 27 december 1607 en arriveerde eind februari 1608 op Madagaskar. Het nam meer dan een maand in beslag om alle goederen te bergen en het schip gereed te maken voor vertrek op 5 april 1608. Eindelijk konden de opvarenden van de kraak huiswaarts gaan, maar hun plezier was van korte duur. Nu was het de beurt van de *Mauritius* om lek te worden, waarop het schip terugkeerde naar de St. Augustijnsbaai in Zuidwest-Madagaskar, voor reparaties die een half jaar duurden. Uiteindelijk haalde de *Mauritius* Kaap de Goede Hoop, maar kort daarna, op 19 maart 1609, leed het voorgoed schipbreuk vlak voor de kust van Kaap Lopez in Gabon op de westkust van Afrika.¹⁸

De bemanning van de *São Antonio* had aldus 477 dagen doorgebracht op het strand van St. Lucia en was dus een sterk

kandidaat voor de aanleg van 'onse vasticheijt'. Dit veronderstelt dat de versterking afgebroken en niet te herkennen was toen de *Halve Maen* en de *Banda* zo'n 3½ jaar later arriveerden want de secure Gerretsz. zou die ongetwijfeld getekend hebben. Afbraak is goed mogelijk omdat hout altijd schaars was en de *Mauritius* het daarom meegenomen kan hebben; uiteindelijk konden zij het goedgebruiken voor de reparatie.

Bontekoe nog steeds relevant

Van de andere 5 kandidaten in de periode 1613-1615 kunnen alle 'onse vasticheijt' gemaakt hebben. Elk verblijf was lang genoeg, met de meest waarschijnlijke diegene die het langst in de baai geweest waren: de *Neptunus* in 1613 (272 dagen), de *Middelburg* in 1613 (102 dagen), *t Wapen van Amsterdam* in 1615 (57 dagen), *Zierikzee/Fortuyn* in 1617 (97 dagen) en de *Hollandia* in 1625 (52 dagen). Toch is er in de correspondentie of journaalen nooit melding gemaakt van enige versterking. Omdat 4 van de 5 bezoeken binnen een tijdperk van slechts vijf jaren plaatsvonden (1613-1617) zou men mogen verwachten dat 'onse vasticheijt' ergens vermeld zou staan. De vijfde kandidaat, de *Hollandia*, is het schip van de genoemde schipper Bontekoe die de baai in 1625 aandeed.

10. Titelpagina van het Journaal van Bontekoe.

De illustratie in Bontekoes boek toont een houten loods en beschrijft talloze activiteiten op het land. Bontekoes eigen journaal vermeldt echter dat de lading

aan boord bleef en alleen verschoven werd om reparaties te faciliteren; hij spreekt niet over het bouwen van een versterking. Ook de bemanning bleef 's nachts aan boord, nauwelijks de acties van mensen die een 'vasticheijt' op het strand bouwden.

Club Med St. Lucia.

Bij een schipbreuk op een onbekende kust daarentegen was het standaardprocedure om de lading te bergen en ofwel te begraven, ofwel in beveiligde loodsen op te slaan, zeker ook om bederfelijke waren als peper en nootmuskaat goed te houden. Van Warwijck liet zelfs houten loodsen bouwen op het onbewoonde Mauritius om de lading van de beschadigde schepen te bergen. Met het vertrek van schipper Fransz. en de helft van de bemanning zal voor de achterblijvers van de *São Antonio* de eigen veiligheid zeker ook hebben meegespeeld. Voor bescherming tegen de bewoners van Monafiafi bleek dit echter niet nodig, integendeel zelfs. In deze eeuwenoude monarchie, die haar oorsprong volgens zeggen terugvoerde tot het gebied rond de Rode Zee, werd de sociale status bepaald door een relatief lichte huidskleur¹⁹ en de Nederlandse zeelieden boden de vrouwen een onverwachte kans op sociale verbetering. Bontekoe merkte in 1625 op dat er veel kinderen rondliepen met lichte huid en vlaskleurig haar²⁰ en twee van zijn bemanningsleden, Hilke Jopkis en Gerrit Harmesz., hadden zich onvindbaar gehouden toen hun schip moest vertrekken. Kennelijk prefereerden zij in St. Lucia's paradijs te blijven.

Begraven schatten en kaarten

De overlevenden van de *Mauritius* kwamen vanuit Kaap Lopez uiteindelijk op 8 september 1609 in Texel terug, waarna zij gedetailleerd verslag deden aan de Heren XVII. Kennelijk was de lading van de *São Antonio* te groot geweest om in zijn geheel te worden gestouwd in de ruimen van de verouderde en kleinere *Mauritius*. Een deel ervan, samen met 12 stuks geschut, was begraven in het zandstrand van de St. Luciabaai. Een van de overlevenden die in Amsterdam terugkwam was Cornelis Rijers, die precies wist waar de schat en het geschut begraven lagen. Als schipper van de *Goes*, een van de schepen van de eerstvolgende uitgaande vloot onder admiraal Pieter Both, kreeg Rijers de opdracht om naar St. Lucia terug te gaan en de goederen op te graven.²¹ De *Goes* arriveerde in St.

Luciabaai op 2 augustus 1610. Koopman Steven Coteels en schipper Rijers gaven een uitgebreid verslag van hun bezoek in een brief die bewaard is gebleven.²² De koopman beval de baai aan voor ververingsdoeleinden,²³ en verhaalde op zijn beurt ook over de vriendelijkheid van koning Chembanga en diens volk.²⁴

De kaarten van Gerretsz. en Vingboons bieden dus verschillende mogelijke scenario's. Er zijn te veel verschillen tussen de kaart van Gerretsz. en de illustratie van Vingboons om aan te kunnen nemen dat Vingboons diens kaart voor zich heeft gehad. Tegelijkertijd zijn er teveel overeenkomsten om niet aan te nemen dat Vingboons inzage had in eenzelfde beschrijving als die van Gerretsz. Ten slotte had Vingboons toegang tot het VOC-archief.²⁵

In het archief zal bijvoorbeeld de oorspronkelijke rapportage hebben gezeten van schipper Fransz. van de *Madagascar* over de schipbreuk van de kraak die hij aan Matelief had gegeven, ongetwijfeld vergezeld van een kaart met de locatie van de lading van de *São Antonio*. Cornelis Rijers zal ook uitgebreid verslag hebben gedaan aan de Heren XVII over wat hij had aantreffen op het strand van St. Lucia voordat de resten van de lading en het geschut begraven werden en zou er bij zijn geweest toen de 'vasticheijt' ontmanteld werd.

In het kader van deze voortgaande 'update' van informatie zouden alle schippers die naderhand de St. Luciabaai aandeden over een dergelijke eerdere rapportage kunnen beschikken, terwijl tegelijkertijd van hen werd verwacht deze informatie weer aan te vullen met eigen waarnemingen, al of niet in de vorm van een kaart.

Het journaal van *t Wapen van Amsterdam* geeft bijvoorbeeld gedeeltelijke aanvullende informatie die wel op de Vingboonskaart staan en niet op de Gerretsz.-kaart, zoals de benadering van de ankerplaats, de stroming, een semi-lengtegraad en het gebruikt de term 'omtrent 4 mijl' naar Kaap Roman. Ook kan de meer beperkte beschrijving van de baai in het panorama-uitzicht van Gerretsz. een inspiratie voor Vingboons zijn geweest. Hoewel het journaal spreekt over het opzetten van een tent bewaakt door een dozijn musketiers "*op haer boede te sijn*", schijnt de noodzaak om een 'vasticheijt' te bouwen niet aanwezig

11. De *Halve Maen* zoals het langs de kust van Madagaskar gezeild kan hebben op zoek naar St. Lucia baai op 6 Oktober 1611. Na de ontdekkingsreis van Henry Hudson in 1609, vertrok het jacht op 2 Mei 1611 met schipper Melis Andriessen tezamen met de schepen *Banda* en *Bantam* naar de Indië. De foto is van het replica schip de *Halve Maen* in de Hudson rivier. (Foto: New Netherland Museum)

geweest te zijn: "deese Coninck schynt onse natie seer is toegedaen daer quamen sommige eedelen meede, die den heer Commandeur meede aen boort nam ende well getracteert naer behoort soo dat het claerlyck schynt bij de neerlanders bemint [...] dat onse natie by baere vrou personen [konden] converteren, ende bennen daer niet quaet om maer laetent toe".²⁶

Vingboons zou een combinatie van al deze rapporten gebruikt kunnen hebben, met de daarin vermelde 'vasticheijt' van de eerste rapporten. Een dergelijke constructie, waarbij gegevens van meer dan één periode zijn samengevat in een dramatische illustratie en tekst, is niet ongewoon voor Vingboons.

De 'thresoor' ontdekt!

Uiteindelijk kan niet met zekerheid gezegd worden wie 'onse vasticheijt' gebouwd heeft; de vermoedelijk onstaansperiode, teruggebracht tot uiterlijk 18 jaar, geeft ons 7 kandidaten waarvan er twee in het oog springen. Voorlopig zullen de woorden die doen denken aan onbekende oude kaarten en rapporten als een belofte verborgen blijven in de blauwgroene kust van St. Lucia op de Vingboonskaart.

Toch levert deze excursie naar de origine van de 'vasticheijt' een andere, echte 'thresoor'. Het geeft ons een plausibel antwoord op de kernvraag die kaart VEL 320 stelde: waarom de *Banda* en de *Halve Maen* in de St. Luciabaai voor anker lagen op die novemberdag van 1611.

Voordat een bericht van Coteels en Rijers Amsterdam had kunnen bereiken,²⁷ vertrok de eerstvolgende vloot al op 5 mei 1611 van Texel in het kielzog van de *Goes*. In deze tijd van onzekerheden en zinkende schepen is het waarschijnlijk dat de Heren XII zeker wilden zijn dat de resten van de kostbare lading en het geschut van de *São Antonio* geborgen werden. De eerste twee schepen die aankwamen in de St. Luciabaai, op 7 oktober 1611, waren de *Halve Maen* en de *Banda*. En daar karteerde Jan Gerretsz., opperstuurman van de *Banda*, de baai en tekende de kaart, die hij afmaakte op 1 november 1611.

Noten

* De Auteur wil speciaal Andy Hendricks, Bea Brommer, Jim Armstrong en Menno Leenstra bedanken, naast ook Gijs Boink (Nationaal Archief), Hans Kok (Caert-Thresoor), Irene

Javorsky (Österreichische Nationalbibliothek), Martine Gosselink (Rijksmuseum), Sjoerd de Meer (Maritiem Museum Rotterdam) en Janny Venema (New Netherlands Institute). Zonder hun enthousiaste bijdragen met nieuwe vondsten op kaarten, in brieven en manuscripten, raad en kennis van Madagaskar, kartografie, navigatie, transcriptie zou deze 'thresoor' van de VOC niet aan het licht zijn gekomen.

1 Nationaal Archief, 4.VEL 320.

2 Het nummer '5' rechtsonder is later toegevoegd.

3 De VOC-vloot bestaande uit *Banda*, *Bantam* en *Halve Maen* verliet Texel op 5 mei 1611 onder bevel van admiraal Laurens Reael.

4 Eduard van Breen. *An Extraordinary discovery: A contemporary Picture of Henry Hudson's ship the Half Moon* De *Halve Maen* magazine, LXXXIV,3 (2012).

5 Alfred and Guillaume Grandidier; *Histoire de Madagascar*, vol. IV (Paris: L'imprimerie Nat, 1908); Robert Kerr *Voyages and Travels* vol VII (London: T. Cadell, 1824); D. Pedro Regente, *Asia Portuguesa*, vol. III (Lisboa: Craesbeeck, 1675); Arthur Malotet *Etienne de Flacourt*; (Paris: Leroux, 1898); Rev. J. Sibree: *Antanarivo Annual*, vol. IV (Antananarivo: LMS press, 1889); Capt. H.A. Moriaty *Islands in the Southern Indian Ocean including Madagascar* (London: Admiralty, 1891); verschillende uitgaven van de Linschoten-Vereeniging.

6 Kaap de Goede Hoop werd toen nog alleen in uiterste nood aangedaan. Ook was al bekend dat verversen op Madagaskar zeer problematisch was. Er waren slechte ervaringen opgedaan in Kaap Augustien (in het zuidwesten) en de Antogilbaai (in het noordoosten) werd alleen aangedaan als Mauritius door wind en stroom niet gehaald kon worden.

7 Reeds lang dirigeerden de zeilinstructies voor de heenreis schepen ver ten zuiden van Africa: "so ist geraden datmen loopt tot op 37.grad. en op de sefde hoochte blijve/.../op dat men niet door de verbolghen winden uyt den zuyden (die daer altemet wel wayen) op dat landt ghedreven werde/en oock mede om beter boven Capo de S.Romano te comen/d'welcke gheleghen is aent zuydewest [sic] eyndt vant Eylandt S.Laurentius oft Madagascor". Barent Lagenes; Caert-Thresoor, Verklaringhe van die Oost Indische Zeevaart (Middelburgh, 1602)

8 De zes delen van het monumetale werk van Armando Cortesão en Avelino T. Mota '*Portugaliae monumenta cartographica*' (Lisboa: Impr. Nat. 1960) was ook geraadpleegd. Ook daar geen melding van een detail kaart van St. Lucia baai voor de Gerretsz. kaart van 1611.

9 Voor de eerste uitgave van het *Journael*, dat vanaf de editie van 1670 de titel *Journael van de acht-jarige Avontuerlijcke Reyse* kreeg, moest de uitgever Jan Jansz Deutel, zoals hij in het voorwoord schrijft, Bontekoe letterlijk smeken

om toestemming tot publicatie. Voor Bontekoe was het allemaal al verleden tijd. P.A. Tiele, *Mémoire Bibliographique sur les Journaux des Navigateurs Néerlandais* (Amsterdam, 1867; reprint, Amsterdam, 1969); G.J. Hoogewerff, *Journalen van de gedenckwaerdige reizen van Willem IJsbrantsz. Bontekoe 1618-1625*. Linschoten-Vereeniging deel LIV (Den Haag: Nijhoff, 1952) p. xix.

10 Bea Brommer, et. al. *Grote Atlas van de Verenigde Oost-indische Compagnie, Volume V: Africa* (Voorburg: Asia Maior, 2009), p. 389.

11 Ook de Vingboonsexpert Martine Gosselink neemt de St. Lucia kaart niet op in haar uitgebreide lijst van Vingboons' werk. Het criterium voor haar lijst is dat een werk op zijn minst een onderdeel moet vormen van twee collecties. De St. Lucia kaart maakt alleen deel uit van de Atlas van Blaeu-van der Hem. Martine Gosselink, *Land in zicht. Vingboons tekent de wereld van de 17e eeuw* (Zwolle/Den Haag: Waanders, 2007).

12 Deze 'kleine' mijlen zullen refereren aan de tijd van Gerretsz., toen de discussie gaande was tussen mijlen per graad boog gemeten in (kleine) vaders of (lange) roeden. Dit specifiek "clainne" verschilt met de vage term in de Vingboonskaart: 'omtrent' 4 mijl.

13 Twee, in die tijd al zeer zeldzame Portugese bezoeken aan Madagaskar, waren dichtbij maar ten zuiden van Kaap Roman gemaakt in 1613 en 1616; Het Franse schip van 1638 stond onder bevel kapitein Alonse Goubert.

Twee andere Franse bezoeken waren in 1620 (in Saint Augustine door Montmorency,cs) en in 1632 (St Mary eiland door Assaline,cs).

14 Commelin, '*Historische Verhael, Vande Reyse gedaen inde Oost-Indien [...] Onder het beleydt van de Vroomen ende Manhaften Wybrandt van Waerwijck*', deel I, 1646.

15 Verondersteld is dat de baai op 13 December (St. Lucia dag) in 1508 voor het eerst bezocht is door kaartmaker Diego Lopez de Sequiran. Sindsdien zijn er geen meldingen gemaakt van enig Europees bezoek tot de Sao Antoni in 1607.

16 Omdat de *Sao Antonio* in zulke slechte staat was dat zij op het St. Luciastrand moest worden gezet is het niet aannemelijk dat de kraak eerst in goede staat Mauritius heeft aangedaan om daarna in plaats van de reis zuidwest richting Kaap de Goede Hoop voort te zetten, noordwest te zeilen naar de zuidoostkust van Madagaskar, dat vanuit Mauritius bijna niet te bezeilen was door de oost Madagascar stroom.

17 Commelin, '*Historisch Verhael, Van de treffelijke Reyse, gedaen naer de Oost-Indien [...] Door den Manhaften Admiraal Cornelis Matelief de Jonge*', deel II. 113 (=123), 1646

18 Het wrak van de *Mauritius* is in 1985 gevonden bij Cape Lopez Gabon; vele voorwerpen staan ten toon in het Musée national de la marine à l'orient Port-Luis in Bretagne. l'Hour, Michel, e.a., *La Mauritius, La mémoire engloutie*,

(Grenoble; Casterman 1989).

19 Zie o.a. Paul Ottino, *La Hiérarchie Sociale et l'alliance dans le Royaume de Matacassi des XVIe et XVII siècles*; (Université de Madagascar. BA, vol. IV, 1973); Raymond Kent: *Religion and State in Madagascar. A comparison of Antanosy and Skalava in the 1600's* (Antananarivo: Univ. de Madagascar, pp. 5-6, 1977); Louis Molet, Paul Ottino, *Madagascar entre L'Afrique et L'Indonésie Paris: L' Homme*, tome 12, 2. 1972) pp.126-135;

20 In 1625 waren er al 10 andere Nederlandse bezoeken geweest voordat Bontekoe aankwam. Een totaal van 1132 verblijfsdagen, waaronder de 45 dagen van de *Banda* en de *Halve Maen*.

21 Uit de brief van de koopman Coteels van de *Goes* blijkt dat zijn schipper Reyers zelf had toegezien om de lading van de Sao Antoni te begraven "*omdat [...] den schipper die desen brief mede onderteyckent [de lading en geschut] daerselven gelaten heeft*". NA 1.04.02 (VOC) inv. nr. 586: brieven van Coteels

22 NA 1.04.02 (VOC) inv.nr. 549.

23 De brief van Coteels bevat de eerste overgebleven recommandatie om St. Lucia als verseringsstation te zien. De Gerretsz.-kaart is de tweede.

24 Tijdens zijn verblijf (hetzij als bemanning van de Sao Antoni's en 477 dagen, hetzij als bemanning van de Mauritius en 49 verblijfsdagen) is het is wel mogelijk dat Cornelis Rijers de koning al eerder had ontmoet. De *Goes* was slechts het derde Nederlandse schip maar Koning Chem-banga was de Nederlanders duidelijk bijzonder goed gezind. Zijn eerdere ervaringen met de Portugezen elders in zijn rijk waren niet positief. (Grandidier, Kerr, Flacourt en VOC-manuscripten). De verblijfsdagen van de eerste Nederlandse bezoekers zullen de koning in staat hebben gesteld om een onderscheid te kunnen maken tussen de twee Europeaanse bemanningen.

25 Ten tijde van de *São Antonio* en Gerretsz. was de kaartenmaker die voor de VOC nieuwe informatie van schippers ontving en verwerkte Augustijn Robaerts, die dan ook de kopieën verstrekten voor een volgende reis. Anderzijds kan ook Petrus Plancius hierin een rol hebben gespeeld.

26 Nationaal Archief 1.04.02 (VOC), inv.nr. 1059, fols. 137-140.27 Een kopie van de Coteels-brief was achtergelaten op Mauritius op 19 augustus 1610.

De *Halve Maen* en de *Banda* vertrokken op 5 mei 1611 vanuit Texel. In de tussentijd zijn geen schepen in Patria gearriveerd vanuit de Indische Ocean en de Heren XVII konden dus niet weten of de missie van de *Goes* geslaagd was. Het eerste schip dat sindsdien in Amsterdam arriveerde was het schip *Ceylon* uit Mauritius, op 28 juni 1611; het bracht ook de laatste overlevenden van de *Erasmus* mee die lang op het eiland Mauritius hadden doorgebracht nadat

hun schip, precies een jaar na het vergaan van het schip *Mauritius*, daar gestrand was. In de 22 maanden, die de mannen van de *Erasmus* op het onbewoonde eiland zaten hadden ook zij een 'vasticheijt' gemaakt voor volk en lading.

Summary

Two treasure maps of St. Lucia Bay on Madagascar: An invitation from four centuries / Eduard van Breen

An examination of two rare and almost unknown maps of St. Lucia Bay on the southeast coast of Madagascar has yielded hitherto unidentified treasures.

The first 1611 map by Jan Gerretsz. shows two Dutch East India Company (VOC) ships, *Banda* and *Half Moon*, and immediately raises the question why these vessels had gone against the standard sailing instructions of the time by visiting the remote St. Lucia Bay far from the prescribed route to the Indies.

As history was silent on the subject the only other detailed map of the Bay, by Johannes Vingboons and dated 1665-1670, was consulted: this shows both similarities and differences. It appears that Vingboons may have had insight into both the same and additional information and had assembled events of different time periods in a single frame: a construction not unknown of Vingboons.

Intriguingly, hidden through the ages, Vingboons had also included the barely detectable words "onse vasticheijt" ('our stronghold') on his map. As the French had built a fort in St. Lucia in 1642 any Dutch fortification had to have been erected prior to that year. In the period 1607 (the first recorded visit) and 1641 only 7 visits were of sufficient duration, but 2 stopovers stand out. The large captured carrack *San Antoni* had shipwrecked on the St. Lucia beach in 1607. Her crew was ultimately rescued and her cargo recovered after 477 days by the smaller *Mauritius* the next year.

Part of the *São Antoni's* cargo and a number of guns had to be left behind in the sands of St. Lucia to be picked up later. The first ship leaving Amsterdam tasked with this assignment was *Der Goes* who arrived in St. Lucia in 1610. We will not know with certainty if the other 5 visits to St. Lucia had better reasons to build a stronghold, but a plausible reason is now identified why the *Banda* and *Half Moon* were in this remote Bay. In a time of shipwrecks and uncertainty the VOC would have wanted to verify that the buried cargo had been salvaged. Before answer from *Der Goes* could have come back to Amsterdam the Admiral of the next fleet, Laurens Reael, had also been instructed to visit St. Lucia Bay where the chief mate Jan Gerretsz. had completed his map on November 1st 1611 proudly depicting the *Banda* and *Half Moon*.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

1. Een deel van het 'Informatiecentrum' van het Stadsarchief Amsterdam. Op de achtergrond een reproductie van de Kaart van Amsterdam schaal 1:5.000, gedrukt door de Dienst der Publieke Werken tussen 1929 en 1936.

Toegankelijkheid

Er zijn twee studiezalen met verschillende functies. In de 'studiezaal originelen' is permanente beveiliging en cameratoezicht. Potloodgebruik is voorgeschreven en jassen en tassen mogen niet mee naar binnen (laptops wel). In het grotere 'informatiecentrum' mogen jassen, tassen en ballpoints wel meegenomen worden. In beginsel worden er in het informatiecentrum reproducties geraadpleegd. Ook kunnen er inhoudelijke vragen gesteld worden. Er staan tientallen beeldschermen waarop de eigen site te raadplegen is, waarop aanvragen voor de studiezaal originelen gedaan kunnen worden en waarop reproducties besteld kunnen worden. Ook staan er kasten met Amsterdamboeken, waaronder de meest geraadpleegde kartografische literatuur. In het gebouw is ook een expositieruimte. Het Stadsarchief Amsterdam is van dinsdag tot vrijdag van 10 tot 17 uur geopend. Op zaterdagen en zondagen zijn de deuren ook open, echter dan vanaf 11 uur. In het weekend kunnen echter geen originelen opgevraagd worden. Het informatiecentrum is dan wel toegankelijk.

Profiel

De kaartcollectie van het Stadsarchief omvat ruim 20.000 bladen. Grofweg zijn deze te verdelen in een viertal hoofdcategorieën: ten eerste de kaarten die de hele stad binnen de zich in de loop der eeuwen door annexaties wijzigende gemeentegrens tonen en ten tweede

Kaartencollecties in Nederland

Stadsarchief Amsterdam

Marc Hameleers

Adres en contactgegevens

Stadsarchief Amsterdam.

Publieksadres. Vijzelstraat 32, 1017 HL Amsterdam.

Postadres. Postbus 51.140, 1007 EC Amsterdam.

Zakelijk bezoek. Herengracht 482, 1017 CB Amsterdam.

Info. informatie@stadsarchief.amsterdam.nl,

tel. 020-2511511 (*algemeen*);

Contactpersoon:

mhameleers@stadsarchief.amsterdam.nl,

tel. 020-2511659 (*info over de kaartcollectie*);

www.stadsarchief.amsterdam.nl (*webadres*).

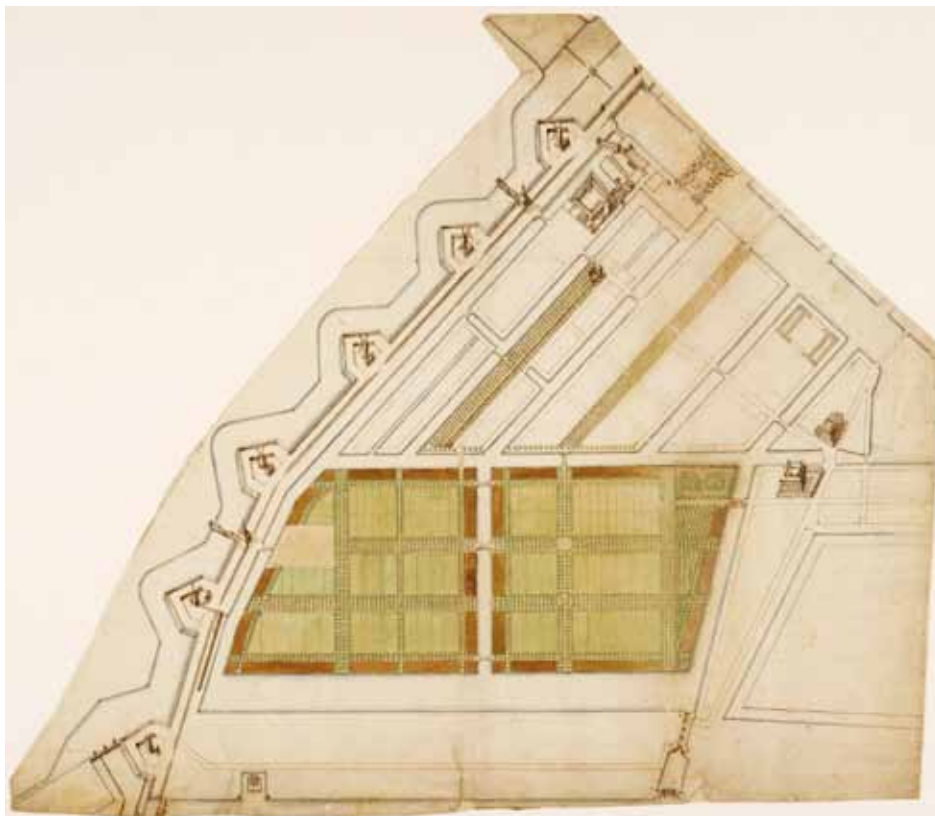

2. Het enig bekende, contemporair ingekleurde exemplaar van de houtsnedekaart van Amsterdam door Cornelis Anthonisz. uit 1544 (4de uitgave, met het toegevoegde impressum Ende nu by Ian Iansz, Print-drucker (gedrukt ca. 1557; collectie KOG, Amsterdam).

de kaarten die delen van de stad laten zien (op wijk- of straatniveau). De derde en kleinste categorie bestaat uit kaarten die gebieden tonen buiten of rond

Amsterdam. De vierde groep bestaat uit kaartseries.

Veruit de meeste kaartbladen tonen dus Amsterdams grondgebied. Voor de oud-

3. Kaart met een plan tot herinrichting van de Plantage door stadslantermeter Jacob Bosch uit 1681. NB. Het oudste inrichtingsplan ontwierp zijn voorganger Daniel Stalpaert, dateert uit 1662 en maakt deel uit van diens ontwerp voor de vierde uitleg (Collectie Stadsarchief Amsterdam)

ste geschiedenis kennen we de kaarten van Cornelis Anthonisz. uit 1544, van Pieter Bast uit 1597 en Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1625, waarop alle huizen zeer gedetailleerd en in opstand getekend staan. Uit de zeventiende eeuw zijn de uitgiftekaarten van de derde en vierde uitleg uniek en voor de achttiende eeuw zijn dit de burgerwijkkaarten. Daarnaast beheert het Stadsarchief Amsterdam nog enige duizenden (dubbel van) kadastrale kaartbladen die sedert 1832 getekend werden. Belangrijk zijn ook de buurtatlassen uit 1850, 1853 en 1876 (met schalen ca. 1:1.250) die de drie verschillende huisnummeringen laten zien die de stad gehad heeft. Voor het twintigste-eeuwse onderzoek is de kaartserie op schaal 1:1.000 van groot belang. Van die reeks zijn bijna 2.500 verschillende bladen bewaard. De buurtatlas-kaarten en de 1:1.000-serie tonen naast een goede detaillering ook de drie huisnummeringen die alle panden in de stad sedert 1795 gehad hebben. De meeste kaarten hebben geen rechtstreekse band met archieven. De eerste kaarten die bewust aangekocht werden en die geen deel uitmaken van archieven, werden al meer dan 150 jaar geleden door de toenmalige archivaris Pieter

Scheltema verworven. Enige duizenden kaartbladen hebben wel een aantoonbare band met geschreven stukken of maken deel uit van archieven. Voorbeelden hiervan zijn de bijzondere, vooral 19^e-eeuwse kaarten die gebieden tonen in het noorden van de Verenigde Staten. Ze maken deel uit van het archief van de Holland Land Company. Ook zijn een reeks kaartboeken vermeldenswaard die zowel delen van de stad maar ook van talloze gebieden daarbuiten tonen. De kaartcollectie van het Stadsarchief Amsterdam is naar absolute aantallen niet groot. Als we ons realiseren dat slechts enkele procenten daarvan gebieden buiten de stad laten zien, dan moet de conclusie zijn dat het niet alleen een lokaal georiënteerde collectie is, maar, naar stedelijke begrippen, ook een bijzonder grote. Naast enige duizenden, incidenteel vervaardigde, topografische en thematische overzichtkaarten is de collectie bijzonder omdat er sedert de tweede helft van de zestiende eeuw zeer gedetailleerde kaarten bewaard zijn die de situatie uit alle eeuwen sedertdien tonen.

Website/Beeldbank

De ontsluiting van alle archieven en col-

lecties gebeurt één centrale database. Hieraan worden de gegevens ontleend die bezoekers van de website www.stadsarchiefamsterdam.nl aantreffen in de archiefbank en beeldbank. Elk archief en elke collectie heeft binnen de database een eigen toegangsnummer. Er zijn collecties die enkel uit kaarten bestaan (b.v. toegangsnummer 10039: de *Kaart van Amsterdam 1:1.000*-serie en toegangsnummer 10043: negentiende-eeuwse buurtatlassen), maar er zijn ook tientallen archieven waar, soms maar één of enkele kaarten, deel van uitmaken. Het is de bedoeling dat alle kaarten in de loop van jaren alle op de site terug te vinden zullen zijn. Inmiddels zijn enige duizenden kaarten zijn gescand. Deze zijn via de archiefbank (low resolution beelden) of beeldbank (high resolutionbeelden en voorzien van inzoommogelijkheden) te bekijken.

Literatuur

- A.E. d'Ailly, *Catalogus van Amsterdamsche plattegronden*. Amsterdam, 1934.
- A.E. d'Ailly, *Repertorium van de profielen der stad Amsterdam en van de plattegronden der schutterswijken*. Amsterdam, 1953.
- W.F. Heinemeijer en M.F. Wagenaar (red.), *Amsterdam in Kaarten : veranderingen van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerpen, 1987.
- W. Hofman, Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1978. (*Historische plattegronden van Nederlandse Steden 1*).
- W. Hofman, *Amsterdam Burgerwijkkaarten: Repertorium Geschiedenis van Schutterij en Burgerwacht Genealogische gegevens van Officieren*. Amsterdam, 1981.
- Marc Hameleers, *De Kaart van Amsterdam, schaal 1:1.000 (1909): geschiedenis en gebruik van de meest geraadpleegde kaart van Amsterdam*. In: *Jaarboek Amstelodamum* 92(2000), blz. 121-147.
- Marc Hameleers, *Kaarten van Amsterdam 1538-1865*. Bussum : Thoth, 2013.
- Marc Hameleers, *Kaarten van Amsterdam 1866-2012*. Bussum : Thoth, 2013.
- Marc Hameleers & Elizabet Nijhoff Asser, *Zeventien kaartboeken uit het Amsterdamse Gemeentearchief: een plan van aanpak*. In: de *Restaurator: Een uitgave van de Vereniging van Boek- en Papier Restauratoren* (1992)1, blz. 6-17.
- Marc Hameleers en Erik Schmitz, *Amsterdamse uitgiftekaarten, 1586-1769 : Basis van de stedelijke verkaveling*. In: *Jaarboek Amstelodamum* (88)1996, blz. 44-64. - Ook gepubliceerd in: *Stadskartografie & De Kartografie van Gelderland: NVK-publikatiereeks 25*, blz. 17-28.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Eredoctoraat voor Ferjan Ormeling

Op vrijdag 10 mei jongstleden heeft emeritus hoogleraar Ferjan Ormeling, een eredoctoraat in ontvangst genomen van de Eötvös Lóránd Universiteit in Boedapest. Ormeling werd benoemd tot *Doctor et Professor Geographiae Honoris Causa*.

Ferjan Ormeling tijdens de uitreiking van zijn eredoctoraat in Boedapest.

De benoeming vond plaats op voordracht van de Faculteit van Informatica en wordt beschouwd als 'school-founder' en wordt gewaardeerd om zijn internationaal uitstekende wetenschappelijke resultaten. Decaan dr. Zoltán Horváth ging in zijn toespraak onder meer in op Ferjans verdiensten voor de ICA (International Cartographic Association), UNGEGN (United Nations Group of Experts on Geographical Names), zijn verdiensten op het gebied van kartografie-educatie en zijn aandacht voor de geschiedenis

van de koloniale kartografie van Nederland. Al in 1971 bezocht Ferjan voor het eerst het kartografiedepartement van de Eötvös Lóránd Universiteit en raakte hij daar bevriend met zowel professor István Klinghammer als met professor László Zentai. Sinds 2000 bezocht Ferjan vrijwel jaarlijks Boedapest en gaf er seminars, colleges en promovendi-cursussen. De redactie van Caert-Thresoor feliciteert haar voorzitter met deze benoeming tot eredoctoor.

Explokart verhuist naar Bijzondere Collecties UvA

Het historisch-kartografische onderzoeksprogramma Explokart verplaatst zijn activiteiten van de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht naar de Universiteit van Amsterdam. Historisch kartograaf Peter van der Krogt is per 1 juni aangesteld als 'Jansonius-conservator' bij de Bijzondere Collecties van de UvA en zal in die functie ook onderwijs gaan verzorgen aan de Leerstoelgroep Boekwetenschap en Handschriftenkunde van de UvA. Het programma kreeg ondanks de uitstekende onderzoeksresultaten steeds minder prioriteit bij de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht, waar een sterke focus ligt op planologie, life sciences en milieukunde. De wens ontstond om Explokart aan te laten slui-

ten bij de toenemende activiteiten van de Bijzondere Collecties van de UvA, waar onder meer de omvangrijke collectie van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap wordt beheerd. Met een bijdrage van de UvA en particuliere donaties, én dankzij de medewerking van de Faculteit Geowetenschappen in Utrecht, wordt de overgang nu mogelijk. Peter van der Krogt wordt als nieuw aangestelde Jansonius-conservator voor twee dagen per week gedetacheerd bij de Bijzondere Collecties. De aanstelling wordt gefinancierd uit het recent opgerichte Jansonius Fonds voor Historische Cartografie. Dit fonds is ingesteld door mevrouw K. Jansonius ter nagedachtenis aan wijlen haar echtgenoot, de heer R.F. Jansonius. De naam van het fonds verwijst mede naar de befaamde zeventiende-eeuwse kartograaf en uitgever Johannes Janssonius. Het fonds ondersteunt de collectie Kaarten en Atlassen van de Bijzondere Collecties en de historische kartografie aan de Universiteit van Amsterdam. Explokart krijgt een permanente locatie in het gebouw van de Bijzondere Collecties aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam, waar het secretariaat gevoerd zal worden door Paula van Gestel. Op 22 mei jongstleden vond de jaarlijks Explokartdag plaats bij Bijzondere Collecties van de UvA. Tegelijk met Explokart verlegt ook de Stichting

Toehoorders van de Explokartdag tijdens een bezoek aan de kaartenzaal van de Bijzondere Collecties. Foto Peter van der Krogt.

Kaart van Rusland door Abraham Ortelius, Atwerpen 1602. Afbeelding Barry Lawrence Ruderman.

Cartographiae Historicae Cathedra haar activiteiten van Utrecht naar Amsterdam. Deze in 2005 opgerichte stichting beoogt de instelling van een leerstoel Historische Cartografie aan de UvA.

Rusland en Nederland: Ruimte voor samenwerking

Moskou, Staats Historisch Museum,
19 juni – 16 september

In het kader van het bilaterale vriendschapsjaar Nederland-Rusland 2013, is in het Staats Historisch Museum in Moskou in samenwerking met het Zuiderzeemuseum uit Enkhuizen de tentoonstelling 'Rusland en Nederland: ruimte voor samenwerking. Kartografie, handel, infrastructuur en technologie' te zien. Een groot gedeelte van de tentoonstelling is gewijd aan de kartografie van Rusland door Nederlandse kaartmakers, waaronder Lucas Jansz. Waghenaer, de gebroeders Deutecom en Johannes van Keulen, maar ook de minder bekende kaartmakers als Jan Jansz. Struys en Karel van Verden. De nadruk ligt op Nederlandse kaarten van Rusland uit de periode 1550-1850. Naast de Nederlandse kartografie wordt ook aandacht besteed aan de invloed vanuit Nederland bij de aanleg van kanalen, vestingbouw, tuinarchitectuur en defensie. De regeringsperiode van Tsaar Peter de Grote en zijn verblijf in Nederland wordt uiteraard ook aangelicht. De tentoonstelling eindigt met de bevrijding van Nederland van het Franse regime door de Kozakken in 1813. Het bijzondere van deze tentoonstelling is dat de collecties uit Nederland

en Rusland nu naast elkaar te zien zijn. Van Nederlandse zijde hebben twaalf instellingen diverse objecten in bruikleen afgestaan. Het Zuiderzeemuseum deed de coördinatie voor de Nederlandse bijdrage aan de tentoonstelling en catalogus. Van de omvangrijke catalogus is een Russische en Engelse editie verschijnen. Aan de catalogus werkten uit Nederland mee de auteurs: dr. Peter van der Krogt, dr. Igor Wladimiroff, Prof. Dr. Ad van der Zwaan, dr. Willem van der Ham, dr. Jan Willem Veluwenkamp en dr. Hans van Koningsbrugge.
Info: www.zuiderzeemuseum.nl;
www.shm.ru/en

Het Nederlandse kaartbeeld van Rusland in de 17e eeuw

Groningen, Universiteits-museum
9 mei - 30 september

Jhr. Dr. Igor Wladimiroff, zoon van een naar Nederland geëmigreerde Rus, bezit een unieke kaartencollectie. De contacten tussen Nederland en Rusland dateren van het begin van de 17e eeuw. Nederlandse kooplieden, ambachtslieden en diplomaten kwamen in toenemende aantallen naar Rusland. Ze waren op zoek naar handelsmogelijkheden met Azië. Via de noordelijke kust van Rusland zochten ze een doorvaart naar China en Indië. Al hun pogingen brachten ze in kaart. Al snel golden de zee- en landkaarten van de Nederlandse kartografen Witsen en Winius als de beste ter wereld. Op de tentoonstelling zijn fraaie voorbeelden te zien.
Info: www.rug.nl/science-and-society/university-museum.

In Memoriam Peter Mekenkamp (1951-2013)

Op 21 maart jl. is ir. P.G.M. Mekenkamp overleden. Peter Mekenkamp werd op 18 februari 1951 geboren in Deventer. Hij heeft geodesie gestudeerd in Delft en was meer dan 25 jaar als docent en onderzoeker kartografie verbonden aan de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Peter was in de eerste plaats een bevlogen docent, die er alles aan deed om zijn studenten, maar ook anderen, enthousiast te maken voor de geodesie of kartografie. Hoogtepunt voor zowel Peter als voor de studenten waren de veldwerken in de Provence, Zuid-Frankrijk. Ondergetekenden hebben het geluk gehad de laatste van deze veldwerken te mogen meemaken en we hebben van nabij gezien hoe Peter hier in zijn element was.

Veel mensen kennen Peter Mekenkamp van zijn optredens in het televisieprogramma De Vakantieman van Frits Bom waar hij bij het landenspel opmat op welke plek de deelnemers het vizier gericht hadden. Peter Mekenkamp is nauw betrokken geweest bij de uitgave van de oudste kadastrale minuutplannen van de provincie Utrecht. Voor het karteren en vectoriseren van deze minuutplannen zette Peter ook studenten in. Mekenkamps grootste verdienste voor de geschiedenis van de kartografie liggen in de door hem ontwikkelde cirkelmethode, een van de eerste computergestuurde methoden om de metrische nauwkeurigheid van oude kaarten te bepalen. Hij publiceerde hierover samen met Olev Koop in Caert-Thresoor (1986-3). Daarmee stond hij aan de basis van het digitale programma MapAnalyst voor nauwkeurighedsanalyses van oude kaarten. Daarnaast schreef hij in Caert-Thresoor over de Mercatorprojectie (1994-1) en, samen met Piet Ververgaert, over klassieke wereldbeelden (2005-2). Peter Mekenkamp was al jaren ziek en is slechts 62 jaar geworden.

*Elger Heere & Martijn Storms,
met dank aan Ferjan Ormeling*

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

Kaarten van Amsterdam 1538-1865

/ Marc Hameleers. - Bussum: Uitgeverij Thoth; Stadsarchief Amsterdam 2013. - Geb. 416 p. ; ill in kleur. - ISBN 97890686203. Prijs € 69,50.

Bij uitgeverij Thoth is recent *Kaarten van Amsterdam 1538-1865* verschenen. In dit boek wordt een bijzonder mooi overzicht gegeven van de geschiedenis van Amsterdam aan de hand van topografische kaarten. Dit nieuw verschenen eerste deel vormt samen met het grondig herziene tweede deel (oorspronkelijke titel *Kaarten van Amsterdam 1866-2000*; nu *Kaarten van Amsterdam 1866-2012*) een complete herziening van de klassieker *Catalogus van Amsterdamsche Plattegronden* uit 1934 samengesteld door stadsarchivaris Antoine E. d'Ailly. Zeer belangrijk verschil met de catalogus van D'Ailly is de keuze van Hameleers om de chronologie van de vervaardigingsdatum van de kaarten te volgen in plaats van de chronologische volgorde van D'Ailly waarbij de afgebeelde datering leidend was. Door de kaarten te presenteren op volgorde van hun jaar van makelij, is het boek relevanter voor historisch kartografisch onderzoek.

Het boek laat de ruimtelijke ontwikkeling van Amsterdam door middel van een veelheid aan topografische en thematische kaarten goed zien. Er is gekozen voor een

duidelijke focus op overzichtskaarten die de gehele stad afbeelden. De inleiding door Marc Hameleers, genaamd 'Kaarten vervaardigen' geeft de lezer een goed inzicht in de groei van Amsterdam (met alle stadsuitbreidingen van dien), en ook in de kartografische ontwikkelingen van de stad.

De cesuur tussen de twee delen van *Kaarten van Amsterdam* ligt overigens in het jaar 1866: in dat jaar presenteerde stadsingenieur J.G. van Niftrik een grote manuscriptkaart met stadsuitbreidingsplannen over de Singelgracht. Deel 2 *Kaarten van Amsterdam 1866-2012* is een geheel herziene herdruk van de uitgave uit 2002. Zo zijn er ruim dertig nieuwe kaarten toegevoegd alsook veel eerder onbekende uitgaven van al opgenomen kaarten. Vooral voor het laatste decennium zijn er een aantal toevoegingen die voor de ontwikkeling van Amsterdam kenmerkend zijn, denk bijvoorbeeld aan de aanleg van de Noord-Zuid lijn.

Kaarten van Amsterdam is een rijk geïllustreerd totaaloverzicht geworden, mede door de toestemming die is verleend door diverse kaartuitgevers om hun kaarten op te nemen in het overzicht. De rustige opmaak en het heldere kleurgebruik maken de catalogus prettig werkbaar.

Met de enorme hoeveelheid kaarten die is opgenomen, is het helaas niet altijd gelukt om de kaarten de ruimte te geven die ze verdienen. En daardoor valt het kartografische detail soms wat weg. Er zijn maar weinig kaarten die een hele pagina ruimte krijgen, laat staan een spread (zoals de montage van de Visscherkaart op de pagina's 100-101). De meeste kaarten moeten genoegen nemen met een halve pagina ruimte. Dat zal ook de samenstellers ongetwijfeld hier en daar pijn hebben gedaan. Maar, het boek voldoet zeker aan hetgeen Hameleers zichzelf als doel heeft gesteld: een overzicht te bieden van de rijkdom van kaarten van Amsterdam, die in collecties in binnen- en buitenland bewaard zijn gebleven.

Marleen Smit

Das Schiff im Kartenbild des Mittelalters und der Frühen Neuzeit: Kartografische Zeugnisse aus sieben Jahrhunderten als maritimhistorische Bildquellen. / René Tebel. Wiefelstede: Oceanum, 2012 (Schriften des Deutschen Schifffahrtsmuseums; 66) 344 p. ill in zw/w en kl. ISBN 9783869270661 Prijs € 69,90

In 2004 promoveerde René Tebel op een onderzoek naar afbeeldingen van schepen op Europese kaarten van de middeleeuwen tot het begin van de zeventiende eeuw. Negen jaar later is deze studie nu in een handelseditie beschikbaar gekomen. Tebel heeft zich een bescheiden vraag gesteld: op welke kaarten komen schepen voor, hoe zijn de afbeeldingen te classificeren naar vorm en functie en wat is de ontwikkeling door de tijd heen. Ten slotte laat hij aan de hand van enkele voorbeelden zien hoe deze afbeeldingen als bron zouden kunnen worden gebruikt, zowel voor de studie van de kartografie als voor het onderzoek naar de scheepvaart uit die tijd. Behalve zeekaarten worden ook enkele rivierkaarten, kustaanblikken en stadprofielen behandeld. In 2010 verscheen een boek over een vergelijkbaar onderwerp van Richard W. Unger: *Ships on Maps* (zie voor een recensie *Caert-Thresoor* 31 jrg. (2012) nr. 1). Helaas hebben de auteurs geen gebruik kunnen maken van elkaars werk.

In de middeleeuwen komen weinig schepen op kaarten voor. De afbeeldingen hebben dan een christelijk-theologische context, zoals de ark van Noach, Jonas en de walvis, de reis van Sint Brandaan. Met het uitwaaien van de Europese scheepvaart vanaf de vijftiende eeuw nemen de afbeeldingen van schepen op kaarten toe. De routes van beroemde reizen worden mede-aangegeven door afbeeldingen van de schepen; er verschijnen herkenbare scheepstypes die met bijhorende natievlaggen een indicatie geven van het vaargebied van een land, of van de claims van een natie. In dezelfde tijd verschijnen de eerste stadsprofielen van haven- en riviersteden. Deze aanzichten zijn rijk gestoffeerd met schepen, bedoeld om de handelsactiviteiten van de stad te onderstrepen. De betekenis van een vaarwater voor de scheepvaart wordt vaak aangegeven door een toepasselijk schip af te beelden: op visserijgronden zijn vissersschepen afgebeeld, bij een riviermonding in de hoofdvaartroute grote handelsschepen en kleinere schepen in de zijarmen. Schepen zijn soms slechts decoratief om een anders leeg stuk zee te vullen waarbij in enkele gevallen de gevaren van de zee worden afgebeeld: storm, schipbreuk of zelfs een zeeslag. Tebel beschrijft en classificeert al deze elementen nauwkeurig.

De interpretatie van de historische waarde van scheepsafbeeldingen voor de geschiedenis van de scheepvaart en kartografie is echter vrij vluchtig neergeschreven. Tebel concludeert dat deze afbeeldingen vooral de reeds bekende ontwikkelingen van de scheepsbouw en scheepstypen volgen. Hij geeft ook enkele voorbeelden van veel gekopieerde scheepsafbeeldingen.

Het blijkt dat de illustraties uit Bernard Breydenbachs verslag uit 1489 van zijn pelgrimsreis naar het Heilige Land en de gravure uit 1565 naar Pieter Breugel de Oude van zestien schepen veelvuldig zijn gebruikt als voorbeeld voor de decoratieve schepen op de kaarten.

In deze handelsedities is het karakter van het proefschrift goed behouden gebleven. Het boek besteedt veel aandacht aan de stand van kennis en geeft commentaren rond iedere kaart, wat ook zichtbaar is in een zeer degelijk notenapparaat en een bibliografie van ca. 1100 titels. Na het verschijnen van het proefschrift in 2004 is echter geen verder onderzoek gedaan, wat gezien de lange periode van negen jaar tot het verschijnen van de handelseditie een nadeel is.

Het boek heeft een onlosmakelijk com-

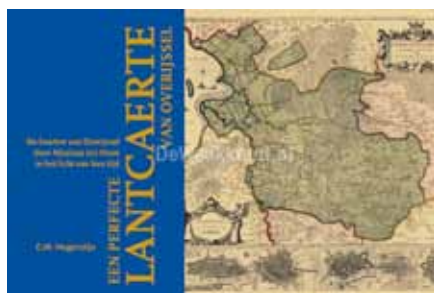
plement in de vorm van een catalogus. Deze catalogus vormt de basis voor de studie en beschrijft 750 kaarten (in handschrift en druk) in chronologische volgorde. Het bevat behalve een beschrijving, veel secundaire literatuur en een classificatie van de scheepsafbeeldingen. Helaas ontbreken afbeeldingen waardoor het steriel oogt. Deze catalogus zit niet in het boek, maar is als PDF-bestand op de website van het Deutsches Schifffahrtsmuseum in Bremerhaven toegankelijk via een wachtwoord dat in het boek is vermeld. Het is te hopen dat dit PDF-bestand net zo lang beschikbaar zal blijven als het gedrukte boek.

Het doel van het boek is vooral het nauwgezet inventariseren, beschrijven en classificeren van het materiaal en daarin is het zeker geslaagd. Het blijft dicht bij de bronnen en lijkt in een veel opzichten vooral een tekstdeel bij de catalogus.

De vele illustraties in het boek, voor een groot deel in kleur, ondersteunen het betoog en zijn van goede kwaliteit. Ondanks deze verdiensten zou het interessant zijn geweest als de auteur wat verder zou zijn gegaan en bredere, (kunst)historische interpretaties van het door hem verzameld materiaal had gegeven.

Diederick Wildeman

Een perfecte landcaerte van Overijssel: De kaarten van Overijssel door Nicolaas ten Have in het licht van hun tijd / Clemens M. Hogenstijn. - [Kampen]: IJsselacademie, 2012 - 119 blz., in kleur. - ISBN 978-90-6697-229-2 - € 34,95.

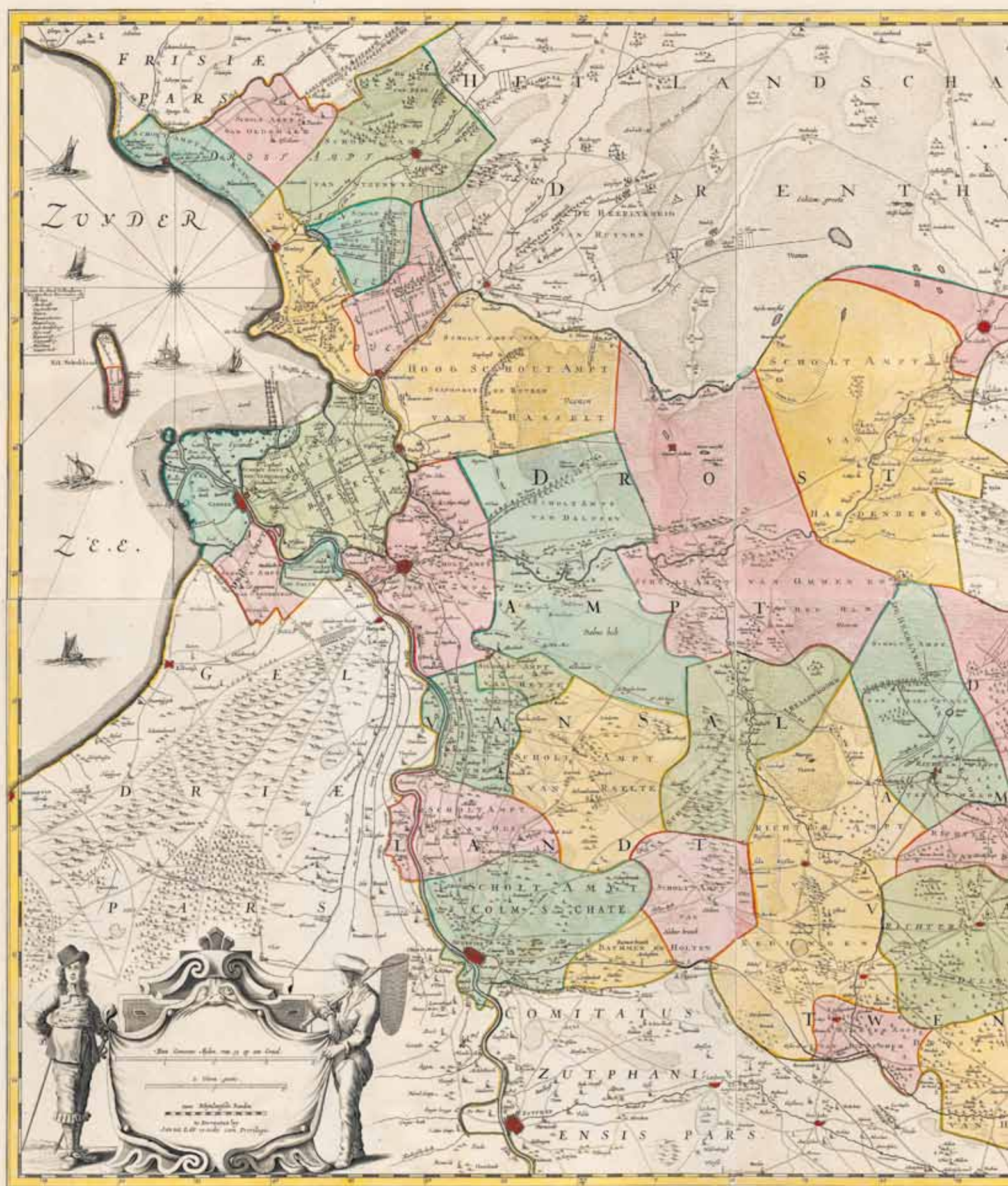
In mijn colleges historische kartografie gebruik ik al jaren Ten Haves kaart van Overijssel en de navolgers daarvan als voorbeeld van de zeventiende-eeuwse gewestelijke kartering en tegelijk ook als voorbeeld van de chronometrische (on)nauwkeurigheid van de laat-zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse atlaskaarten. Ten Haves kaart uit 1648 was het model voor alle latere kaarten van Overijssel tot de kaart van Krayenhoff en de diverse

uitgevers deden niet de moeite om iets in het kaartbeeld bij te werken: hun eigen naam en modernere decoratieve elementen waren doorgaans de enige wijzigingen. Over het ontstaan van de kaart van Ten Have was in de literatuur niet veel te vinden. Koeman wijdt er in zijn *Geschiedenis van de Kartografie van Nederland* één kolom aan, waarvoor hij zich baseerde op het werk van Fockema Andreae uit 1939. Een goede studie over de achtergrond van deze kaart ontbrak echter - maar met het boek van de Deventer stadshistoricus Hogenstijn is deze omissie opgevuld. Hogenstijns goed verzorgde en rijk geïllustreerde boek behandelt alle facetten van de kaart van Ten Have.

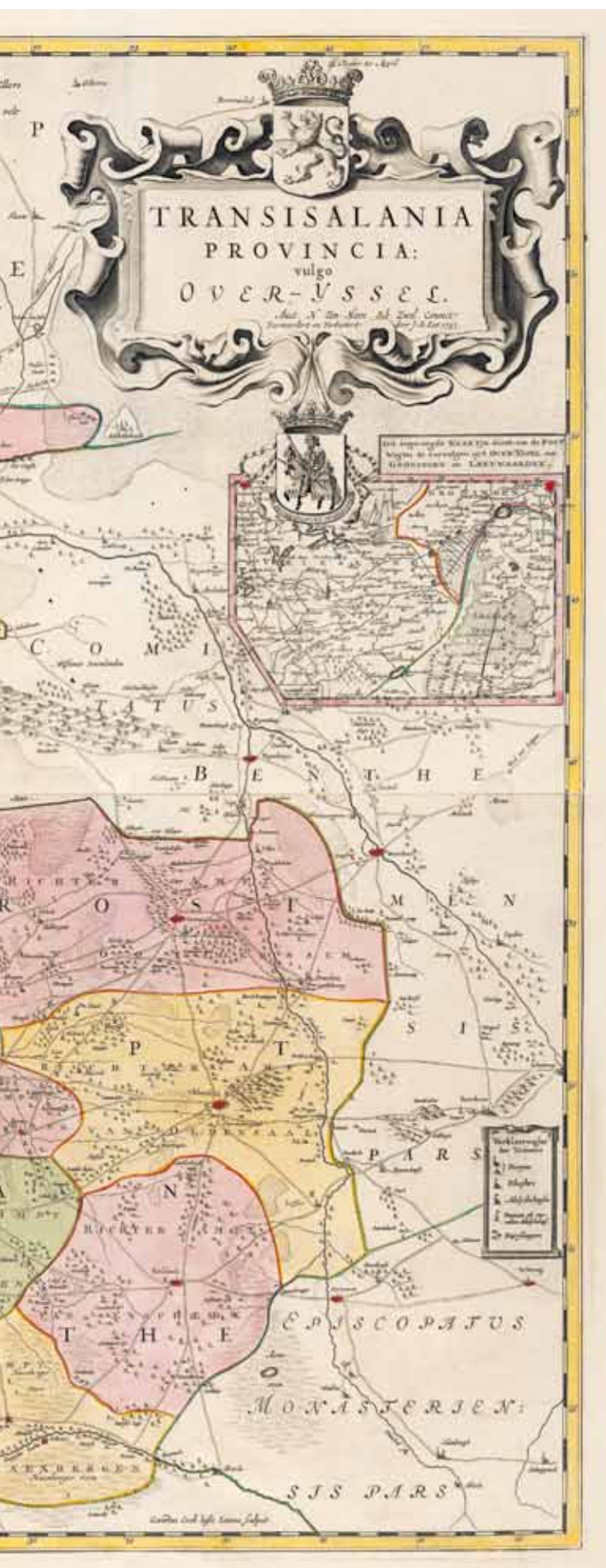
Hij begint met een historisch politiek en administratief overzicht van Overijssel, waarin duidelijk gemaakt werd hoe het interne bestuur van dit gewest geregeld was en hoe de relatie met de Republiek der Verenigde Nederlanden was. Een volgend hoofdstuk behandelt de kartering van Overijssel vóór Ten Have. Overijssel komt voor op de oudst bekende gedrukte overzichtskaart van een groot deel van de Nederlanden, de zgn. 'kerkenkaart' uit de Leidse universiteitsbibliotheek. Dat deze kaart uitgegeven zou zijn door de Straatsburgse Johannes Grüniger zoals in oudere literatuur te vinden is, is onwaarschijnlijk (en staat ook niet in het artikel van Emaus in *Caert-Thresoor*; waarnaar als bron verwezen wordt). Maar voor de verdere karteringsgeschiedenis van Overijssel is deze kaart niet belangrijk.

De kartering van Jacob van Deventer uit 1543 bleef het model tot in de zeventiende eeuw. Deze kaarten kenmerken zich doordat ze het westen boven hebben en ook Drenthe meegekarteerd is. Joan Blaeu kopieerde deze kaart ook maar plaatste het noorden boven.

Deze twee hoofdstukken zijn nodig om te begrijpen waarom Ten Have in 1639 de opdracht kreeg om de provincie in kaart te brengen. Het waren vooral kwesties met de betrekking tot de buitengrenzen van Overijssel en de afscheidingen tussen de rechtsgebieden binnen de provincie die niet met de bestaande kaarten op te lossen waren. Nicolaas ten Have (1604 - 1649/50), over wie weinig biografische gegevens bekend zijn, deed er vijf jaar over. De wijze van kartering is niet bekend. Hogenstijn schrijft "Waarschijnlijk begon hij met een driehoeksnet... Als gevolg hiervan is de geometrische nauwkeurigheid van die kaart voor die tijd ongebruikelijk groot." Deze uitspraak had

De kaart van Overijssel van Nicolaas ten Have, uitgave Jan de Lat 1743 (UvA, Bijzondere Collecties, Atlas der Nederlanden).

ik toch graag ondersteund gezien met een nauwkeurighedsanalyse van de kaart, en die dan vergeleken met andere contemporaine kaarten.

Uiteindelijk is de wandkaart begin 1648 gedrukt, op vier bladen. Eind zeventiende eeuw verscheen een tweede staat met slechts een kleine toevoeging, ook de derde staat uit ca. 1700 door Gerard Valk is nauwelijks veranderd. De vierde staat, uitgegeven in 1743 door Jan de Lat te Deventer, vertoont meer wijzigingen, zoals binnengewestelijk grenzen, dorpen en dergelijke. Deze vierde staat wordt in het zesde hoofdstuk nauwkeurig beschreven. Van de kaart zijn vele afgeleiden op één blad gemaakt. De eerste zelfs in eigen beheer van Nicolaas ten Have in 1648.

Deze kaart is onder andere door Joan Blaeu gebruikt voor zijn *Atlas Maior* uit 1662 (maar niet in de Nederlandse uitgave, de reden daarvoor is niet het omzeilen van privilegerechten, maar het feit dat Joan Blaeu voor de Nederlandse uitgave veel gedrukte vellen van de *Nieuwe Atlas* gebruikte). In bijlage 2 wordt een kartobibliografie van de wandkaart en de afgeleide eenbladskaarten gepresenteerd. Bij 2.2.f. de uitgave 'Nunc apud Pet: Schenk Junior' wordt met ca. 1700 gedateerd. De daarna genoemde staten 2.2.g en 2.2.h. van De Lat uit 1724 en ca. 1731 zijn geen "echte" staten omdat ze gemaakt zijn door oververven of afplakken. Ik vraag me dan ook af of de naam van Petrus Schenk Junior wel op deze staten voorkomt (onder de verf of onder de opgeplakte wapentjes). Dit zou informatie kunnen geven wie nu eigenlijk "Petrus Schenk Junior" is: Petrus Schenk II (1693-1775), die in 1711 zijn vader Petrus Schenk I opvolgde, of Petrus II's zoon Petrus Schenk Pzoon (1728-1803), die zijn kaartenhandel omstreeks 1767 begon met de overname van de zaak van zijn oom Leonardus Schenk. In de advertenties in de Amsterdamse krant noemt Petrus II zich altijd alleen "Petrus Schenk Konst en Kaertverkoper voor aen in de Warmoesstraet," (1717, P. van der Krogt, *Advertenties voor kaarte, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811*, adv. 545) in 1755 is het "Petrus Schenk en Zoon, Konst en Kaertverkopers in de Kalverstraet" (adv. 1087) terwijl zijn zoon zich in 1767 presenteert als opvolger van zijn oom Leonardus Schenk onder de naam "Petrus Schenk Junior (adv. 1243), daarna vinden we hem vermeld als "Petrus Schenk Junior, op de Vygendam in de Gloopemakery" (o.a. in 1771, adv. 1299), hetzij "Petrus Schenk Pzoon" (in 1779, adv. 1436), terwijl zijn vader handelt onder de naam "Petrus Schenk in de Kalverstraet" (o.a. in 1772, adv. 1321). Na Petrus II's dood handelt de zoon als "Petrus Schenk" (in 1793, adv. 1711, en verder). Uit deze vermeldingen heb ik altijd aangenomen dat de kaarten "Nunc apud Petrum Schenk Junior" uitgegeven zijn door Petrus Schenk Pzoon na 1767. De kartobibliografie beperkt zich tot de uitgaven van waarop de naam Ten Have vermeld staat. Dat is jammer, want juist een overzicht van alle uitgaven geeft een beter beeld van de verspreiding van Ten Haves kaartbeeld van Overijssel - zoals bijvoorbeeld door de kaart van Vincenzo Coronelli (die wel in hoofdstuk 5 is afgebeeld).

Verdere bijlagen geven overzichten van administratieve en juridische indeling van Overijssel en een alfabetische lijst van plaatsnamen op de kaart van Ten Have. Een losse, gereduceerde reproductie van de kaart met de beschrijving door Wilhelm Nagge compleeteert het boek.

Jammer is dat de literatuur alleen in noten staat - een alfabetische lijst met referenties is voor een verdere onderzoeker altijd een grote hulp. Dit boek mag zeker een voorbeeld zijn voor toekomstige uitgaven van de grote provinciale karteringen uit de zeventiende eeuw!

Peter van der Krogt

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Boer, Adri den, 'Goede pr bij basismetring van Stamkart in 1868?', *Geo-Info* 10 (2013), 4: 10-12.

Boer, Adri den, 'Keverling Buisman over kadastrale hulpaakten.' [Interview], *Geo-Info* 10 (2013), 3: 28-31.

Dekker, Elly, *Illustrating the Phaenomena: Celestial Cartography in Antiquity and the Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press, 2013. - ISBN 978-0-19-960969-7.

Egmond, Marco van, & Kees Smit, 'Kritiek op een zeventiende-eeuwse kaart van Romeins Nederland: Een onbekende brief van Buchelius aan de historicus Miraeus.' *Caert-Thresoor* 32,1 (2013): 11-19.

Krogt, Peter van der, Plattegronden van Delft. blz. 233-239 (en verspreid in het boek staande afbeeldingen), in: Joris van Bergen [et al.], *Canon van Delft: De geschiedenis van Delft in 50 vensters*. Delft: Historische Vereniging Delfia Batavorum, 2013.

Krogt, Peter van der, 'Walcheren 1945: een komische kaart van een overstroming.' *Caert-Thresoor* 32,1 (2013): 20-21.

Kruijff, T. de et al. (red), *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland: Groningen, Friesland, Drenthe*. Utrecht: Stichting Menno van Coehoorn & Uitgeverij Matrijs, 2013. - 304 blz. - ISBN 978 90 5345 465 7 - €39,95.

Meer, Sjoerd de, 'Kaartencollecties in Nederland: Maritiem Museum Rotterdam.' *Caert-Thresoor* 32, 1 (2013): 22-23.

Spikmans, Hans, Matthias Zündt, New discoveries about 'Tabula complectens totam Belgicam...', 1568'. *IMCoS Journal* 133 (Summer 2013): 25-31.

Van Duzer, Chet, *Sea monsters on Medieval and Renaissance maps*. London: British Library, 2013. 144 blz. - ISBN 9780712358903 - & 20,-.

Venema, Minne, 'De Deventer mappa mundi uit de twaalfde of dertiende eeuw.' *Caert-Thresoor* 32,1 (2013): 7-10.

Werner, Jan W.H., 'Groot Waterschap Woerden in negen bladen.' [Atlas der Nederlanden (5)], *Geografie* 22 (2013), 4: 26-27.

Werner, Jan W.H., 'De eerste wandkaart van de Zeven Provinciën uit 1651: Als 'Stoel des Oorlogs' heruitgegeven bij Covens & Mortier omstreeks 1740.' *Caert-Thresoor* 32,1 (2013): 1-6.

Wladimiroff, Igor, 'Rusland door Nederlanders op de kaart gezet', i 3 (2013), 1 [Nederland-Rusland 1]: 22-26.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

BIMCC Newsletter 45 (Jan. 2013)

De Graeve, Jan, 'Gérard Mercator: La bibliothèque d'un génie [The mathematical library of a genius]' (blz. 7).

Renteux, Jean-Louis, 'Potosi' (blz. 8-9).

Renteux, Jean-Louis, 'La mitad del mundo [The middle of the world]' (blz. 10-11).

Liebenberg, Elri, 'Maps of the Anglo-Boer war, 1899-1902' (blz. 12-16).

Bodenstein, Wulf, 'Early maps of La Beauce, granary of France' (blz. 18-24).

e-Perimtron 8,1 (2013)

Gounaris, Basil C., 'Macédoine ou Comenititiri? A Historical Comment on Early Modern Cartography' (blz. 1-7).

Görz, Günther, Martin Scholz, 'Semantic annotation for medieval cartography: The example of the Behaim Globe of 1492' (blz. 8-20).

Silva, Michele De, Anna Guarducci, Leonardo Rombai, 'The Grosseto plain (Tuscany, Italy) in historical maps (18th - 20th centuries): georeferencing of historic landscape' (blz. 21-36).

Fodorean, Florin, Ioan Fodorean, Ciprian Moldovan, 'Recreating the landscape of the former Roman Dacia using modern 19th century cartography, digital data and GIS' (blz. 37-55).

Tsioukas, Vassilios, 'Free software solutions for the creation and manipulation of 3D representations of historical maps' (blz. 56-59).

IMCoS Journal 133 (Summer 2013)

Prescott, Dorothy F., 'Australia as depicted by John Arrowsmith in his London Atlas' (blz. 17-22).

Spikmans, Hans, 'Matthias Zündt, New Discoveries about 'Tabula complectens totam Belgicam...', 1568' (blz. 25-31).

Byam, Amélie, & D.R. Fraser Taylor, 'Mapping Traditional Inuit Knowledge: New Ways of Representing Inuit Place and Feature Names' (blz. 33-37).

King, Tony, & Lizzie Sanders, 'Worth a Look: The Discovery and Conservation of the 1757 Map of Saffron Walden' (blz. 48-53).

The Portolan 86 (Spring 2013)

Weiss, Thomas A., 'MapAnalyst and Geographic Information Systems: Keys to Unlocking New Paths of Research in the History of Cartography: Utility and Aesthetic: The Function and Subjectivity of Two Fifteenth Century Portolan Charts' (blz. 10-35).

Altic, Mirela Slukan, 'Missionary Cartography of the Tarahumara (Mexico) With Special Regard to the Map of Ivan Rattkay' (blz. 36-49).

Hessler, John, 'In Nietzsche's Shadow: Searching for Roman Cartographers in Southern France' (blz. 50-62).

Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

ANTIQUARIAT
**Norbert
Haas**

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK **BUBB KUYPER**

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**26-29
november
2013**

Kijkdagen
21-24 november

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Voor een compleet traject

PICTURAE

www.picturae.nl

erfgoed en cultuur inspirerend toegankelijk